

III. A MAGYAR KÖNYVKÖTŐMŰVÉSZET TÖRTÉNETE

A XVIII-XIX. SZÁZAD FORDULÓJÁIG

A magyar kötéskutatás több mint százéves múltra tekint vissza. Rómer Flóris szentelt először figyelmet könyvészeti cikkeiben a kötéseknek. A korvinák kutatása során 1868-1869-ben készített jegyzeteiben a kötéstáblákról is mindig adott leírást, sőt sokszor ceruzalevonatot is mellékelte róluk. Felhívást intézett a könyvtárosokhoz, hogy őrizzék meg a régi kötések, s tekintsék azokat nemzeti kincsünknek.¹⁸⁸ Rómer felhívása visszhangra talált, s ha röviden és kis számban is, kezdtek megjelenni a kötéstáblákról és a régi könyvkötőkről szóló cikkek.¹⁸⁹ A középkori magyarországi egyházi és magánkönyvtárak állományát feltáró, bemutató cikkekből pedig ezentúl általában nem hiányoztak a kötésekről szóló leírások.¹⁹⁰ Rómer kezdeményezte az Iparművészeti Múzeum alapítását, amely 1872-ben nagyarányú vásárlásokkal vette kezdetét, de önálló múzeummá csak 1878-ban lett. A mai Iparművészeti Múzeumban a Kisgyűjtemények Osztályán kapnak helyet a könyvkötések, a tokok, ládikák és egyéb bőrmunkák, a legyezők, elefántcsontfaragások stb. mellett.

1882-ben Ráth György, az Iparművészeti Múzeum akkor még csak ideiglenes vezetője, szakkiallitások rendezését javasolta, s elsőként "a választás a könyvnyomtatás és a könyvkötésre, mint oly iparágakra esett, melyeknek izlésnémesítő befolyása, s közgazdasági jelentősége a közművelődés terjedésével nőttön-nő."¹⁹¹ A kiállítás anyagát bemutató Könyvkiállítási kalauz második, bővített kiadása Könyvkiállítási Emlék címen jelent meg. Mindkettőbe Keszler József írt bevezető tanulmányt Régi és jelenkori

könyvkötészet címen, s ő készítette el a kiállított kötések katalógusát is magyarázatokkal ellátva.¹⁹²

Magyarország ezeréves fennállásának ünnepe alkalmából, 1896-ban nagyszabású történelmi kiállítást rendeztek, s ezen a kötések is helyet kaptak. Ekkor még nagyobb hangsúly esett arra, hogy osztályozzák az összegyűjtött anyagot, és elkülönítsék azokat a kötések, amelyek Magyarországon készülhettek. Az erről szóló kiadvány¹⁹³ Ráth György tollából jelent meg, s ugyancsak ő foglalta össze a tudnivalókat még ugyanebben az évben a korvínákról is.¹⁹⁴ Az 1912-ben megjelent "Az iparművészet könyve" harmadik kötetében Gulyás Pál írta meg az első általános nagy összefoglalást "A könyvkötés"-ről.¹⁹⁵ Ezidőben több résztanulmányt is jelentetett meg Gulyás, többek között egy nagyobb lélegzetűt németül.¹⁹⁶ 1920 és 1922 között folyamatosan jelent meg Jaschik Álmos cikksorozata a Magyar Grafika hasábjain¹⁹⁷ az általános és a magyar könyvkötőipar multjából. 1936-ban a Magyar Bibliophil Társaság rendezett kiállítást az Iparművészeti Múzeumban Végh Gyula színes rajzaiból¹⁹⁸, melyeket értékes, szép kötéstáblákról készített. 1937-ben adta ki Hunyady József A magyar könyvkötés művészete a mohácsi vészig¹⁹⁹, valamint Romhányi Károly A Magyar könyvkötés művészete a XVIII-XIX. században c. könyvét.²⁰⁰ Bár mindkettő uttörő munka, alapos rész kutatások nélkül készültek, s ma már inkább csak tudománytörténetileg fontosak. Hunyady könyvének nagy értéke, hogy a mű végén összeállította a könyvkötés gyakorlatának és kutatásának témájában addig megjelent cikkek bibliográfiáját, amely összesen 930 tételt tartalmaz. A két világháború között a kötéskutatásról megjelent tanulmányok közül különösen jelentősek, és ma is helytállóak Varju Elemér és Herepei János cikkei. Írásaikra az elkövetkezőkben az adott helyen térek vissza. Ugyancsak a magyar kötéstörténet fejlődésének bemutatása-

kor tárgyalom Sz. Koroknay Évának az 1950-es évektől folytatott alapvető kutatásairól megjelent cikkeit.

A kezdetektől a reneszánszig

A magyar könyvkötés fejlődése nagyjából követte a többi európai országét. Vannak benne visszaesések és bámulatos felvirágzások. A most következő történeti áttekintés során a hangsúlyt a kiemelkedő korszakokra helyezem.

A középkorban Magyarországon is a szerzetesek foglalkoztak a könyvkészítéssel, és pedig kezdetben az országba behívott bencések, akik kötelesek voltak a kolostoron belül könyvtárat is létesíteni, s a XII. században már a ciszterciek is, akik másolóműhelyt is rendeztek be kolostorukban. Később a domonkosok, a ferencesek, majd a magyar alapítású pálos rend tagjai kapcsolódtak be a hazai művelődés vérkeringésébe. Sajnos a magyar középkori könyvtárak a tatár, majd török dúlások idején megszűntek, anyaguk szétszóródott, megsemmisült, vagy külföldre került.

Az Árpád-házi királyok korából eredeti, disztítés nélküli bőrkötésben két misekönyv maradt fenn. Az egyik a németujvári /Güssing/ ferences kolostorban, a másik pedig a pozsonyi Káptalan könyvtárában található.²⁰¹ Az első hazai, név szerint ismert könyvkötő a vesztfáliai származású csukárdi plébános, Stephani Henrik. Az egyszerű kötésű esztergomi misekönyv végén Stephani Henrik tudunkra adja, hogy a másolást, az illuminálást és a kötést is ő végezte 1377-ben.²⁰² Hoffmann Edit állapította meg, hogy kb. száz évvel később ugyanazt az esztergomi misszálét rábízták az akkor Pozsonyban tevékenykedő salzburgi Ulrich Schreierre, hogy további illuminálásokkal tegye díszesebbé azt.²⁰³ Schreier neve a magyar kötéstörténetben azért is fontos, mert ő készítette magyar megrendelésre Pozsonyban azt a páratlanul szép

bőrmetszéses kötést, amelyet ma az Iparművészeti Múzeumban őriznek.²⁰⁴ A soproni Levéltárban fennmaradt Weyten Urban végrendelete 1400. ápr. 21-i keltezéssel, amelyben egy János nevű iskolamesterre is hagyott könyveiből, mégpedig azokat, amelyeket ez az iskolamester kötött be.²⁰⁵ Az Országos Széchényi Könyvtár Cod. Lat. 77 jelzet alatt őrzi azt a Szt. Ferenc legendáját tartalmazó kódexet, amely az egyik legkorábbi hazai vaknyomásos bőrkötésben található. A budapesti Egyetemi Könyvtár hazai gótikus bőrkötései a szepességi Menedékszirt /Lapis Refugii/ és Lechnitz kartauzi kolostorából kerültek oda a szekularizáció után.²⁰⁶

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának gótikus kötéseivel közlünk nem sikerült biztosan elkülöníteni az esetleges magyarországiakat. Ez részben abból következik, hogy a könyvtár régikönyvanyaga XIX. és XX. századi, főleg külföldi aukciós beszerzésekből származik, másrészt abból a tényből, hogy ahol a legbiztosabban lehetne magyar könyvkötőműhelyre következtetni, tehát a magyar kódexek és a Régi Magyar Könyvtár I. és II. alcsoportjaiban, ott a fennmaradt magyar eredetű, korabeli kötések többnyire XVI. századi kódexeket és nyomtatványokat tartalmaznak, s így a kötések már az olasz-magyar reneszánsz periódusába tartoznak. Mindössze két gótikus kötés esetében lehetséges, hogy azok Magyarországon készültek. Mindenekelőtt az 1462-ben másolt Nagyenyedi-kódex /K 32/ kötéséről /XVIII. tábla/ tehető fel csaknem teljes biztonsággal, hogy magyarországi²⁰⁷, de hogy közelebbről hol készült, egyelőre kérdéses. A tulajdonosbejegyzés enged arra következtetni, hogy esetleg magyar műhelyben készült az Inc. 166 vaknyomásos gótikus bőrkötése. A varasdi Johannes Aurifabernek ajándékozta ezt a könyvet /CIH 487/ Conradus Cordatus.²⁰⁸ Johannes Aurifabernak, az egykori bécsi diáknak, majd a bécsi egyetemen a Natio Hungariae többször újraválasztott procuratorának a könyve ké-

sőbb a bécsi domonkosok tulajdonába került.

Bizonyára gótikus kötésekben voltak azok a ma már elveszett könyvek, amelyekről írásos feljegyzésekből, elsősorban városi számadáskönyvekből értesülünk. Ezek egykori könyvkötői mellékhivatásként üzték e mesterséget, iskolamesterek, világi papok, plébániához tartozó személyek voltak. Bártfán például 1457-ben a város egy nyugalmazott harangozónak fizetett könyvkötésért, husz évvel később, 1477-ben pedig egy István nevű, plébániához tartozó személynek. Pozsony városa 1459-ben a polgármester káplánjának, Kristófnak 60 dénárt fizetett egy könyv bekötéséért. Máté, cathedralis scriptor Eperjesen az általa másolt és miniált Antiphonale bekötéséért 1501-ben 102 dénárt kapott.²⁰⁹

A reneszánsz olasz-magyar periódusa

A magyar reneszánsz gyökerei Luxemburgi Zsigmond magyar király, német-római császár korába nyulnak vissza. A magyar reneszánsz kötések korszaka pedig Vitéz János humanista főpap, Mátyás király egykori nevelője, később esztergomi érsek kódexeivel indul, aki működését még Zsigmond kancelláriájában kezdte. Magyarországon a szellemi élet központja akkor Nagyváradon, Vitéz János udvarában volt. Papja, Polánkai Bereck másolta 1455-ben Tertullianus Apologeticus című kódexét²¹⁰, amely magyar reneszánsz kötésben van.²¹¹ A vaknyomásos, italo-arab fonadékdíszes bőrkötés a XV. század közepén készülhetett, mindenképpen még 1472 előtt, s erősen olasz mintát követ.

Vitéz János Esztergomba kerülésével és Mátyás király trónra lépésével Buda és Esztergom vált szellemi központtá, s Itálián kívül a humanizmus fellegváraivá. Mátyás híres könyvtára már az 1460-as években kezdett kialakulni, és Vitéz váradi, s Janus Pannonius pécsi könyvtárának a példájára igazi könyvtárrá fejlőd-

ni.²¹² A könyvtár számára akkor még - a díszes arany, ezüst és zománcozott kapcsos selyem és bársony kötések mellett - elsősorban vaknyomásos bőrkötések készültek. E selyem- és bársonykötésű korvináknak - egy selyemkötésű korvinája van az Akadémia Könyvtárának, jelzete K 397 - gyakran igen szép, színes, festett metszésük van. Mivel hasonlók nem készültek másutt Európában, ez amellett szól, hogy ezeket Budán festették.²¹³

A vaknyomásos bőrkötésű korvináktól vezet az út a világhírűvé vált, pompás, aranyozott korvina-kötésekhez. A szakirodalomban ugyanis korvina-kötésen jó ideig csak az aranyozott és meghatározott bélyegzőkkel ellátott kötésekert értették. Ezzel a korvina-kötések, és ugyanakkor a magyar reneszánsz kötések fogalma is, egyetlen, 1481 és 1490 között tevékenykedő műhely termékeire korlátozódott. Így látszólag előzmény, majd a nagy király halála után folytatás nélkül állnának a magyar reneszánsz kötések. Koroknay érdeme, hogy ezt a nagyon fontos kérdést megpróbálta tisztázni.²¹⁴

Kutatásainak egyik jelentős állomása volt, hogy 1966-67-ben nagyszabású kiállítást rendezett a magyar reneszánsz kötések-ből az Iparművészeti Múzeumban.²¹⁵ Nemcsak a Mátyás előtti és utáni magyar reneszánsz könyvkötés történetéről sikerült képet adnia, hanem a magyar reneszánsz kötésstílus hatását is bemutatta a szomszédos cseh, lengyel és osztrák területeken.

Koroknay két hiteles korvina, a Jénában található Guarinus-kódex és a lipcsei Janus Pannonius-kódex egymással rokonítható kötéseikhez további, azonos bélyegzőkkel díszített kötésekert sorolt, és ezzel kialakította az első vaknyomásos korvina-kötéscsoportot.²¹⁶ Megállapította, hogy ezek a kötések a magyar reneszánsz korai periódusából valók, s az 1480-as években, valószínűleg a budai domonkosoknál készültek. Koroknay ezt a kötéscso-

portot Egidus-csoportnak nevezte el a kötések egy részén látható irásslalag felirata alapján. E kötéseket a gótikából ismert motívumok: szabad S-idomu levelek, pelta-levelek, egyenesszáru virágtövek, makkok, négyszirmu virágok, kettős köröcskék, irásslalagok és a fonadékmintához szükséges elemek díszítik. A kötések felépítése azonban az olasz reneszánsz kötéseken megszokott kompozíciót követi. A könyvkötő e kötéseken a fonadékmintát csak mértéktartóan használta. A tábla felépítése - a reneszánsz stílusnak megfelelően - centrális, legtöbbször uralkodó körfelülettel, négykaréjjal vagy annak variációival.

Mind ezek alapján Koroknay megállapította, hogy

1, nemcsak címerrel és aranyozott díszítéssel ellátott korvinákról beszélhetünk, hanem vaknyomásos korvinákról is. Ezek egy része kolostori műhelyekben készült, így a budai domonkosok fentiekben említett feltételezhető műhelyében, a lövöldi kartauzi kolostor könyvkötőműhelyében²¹⁷ és egy valószínűsíthető budai ferences kolostori könyvkötőműhelyben.²¹⁸ Mindebből az következik, hogy

2, nemcsak egyetlen központi királyi műhelyben kötöttek könyveket a Bibliotheca Corviniana és természetesen más könyvgyűjtők, humanista főpapok számára, hanem több különböző műhelyben;

3, a magyarországi reneszánsz kötések ideje az 1470-es évektől 1520-ig²¹⁹ /sőt, véleményem szerint, egészen Buda elfoglalásáig/ terjed.

A vaknyomásos korvina-kötések bizonyos fokú rokonságot mutatnak az aranyozott korvina-kötésekkel. Mindenekelőtt a kötések felépítése és a felhasznált növényi ornamentika egy része, különösen a sávozott pelta-levél és a kehelyvirág használata támasztja alá ezt a megállapítást.

Az Akadémia Könyvtárában nincsen aranyozott korvina-kötés, de úgy gondolom, hogy a magyar könyvkötés történetének áttekintésekor nem hagyhatom ki a legszebb és leghíresebb magyar kötések legalább rövid bemutatását és az e kötésekkel kapcsolatos legfontosabb kérdések tárgyalását.

Az aranyozott korvina-kötések négy fő típusba sorolhatók. Az elsőbe tartoznak a hangsúlyozott középdiszű korvinák, amelyeken a középdisz változatos geometriai formát mutat erősen keleties jelleggel. A középmező sarokdiszei mindig összhangban vannak a középdisszel. A kötések díszítése oly változatos, hogy nem akad két egyforma közöttük. A második csoportot a területmustrás díszítésű korvinák alkotják; legszebb példája az Osztrák Nemzeti Könyvtárban a Cod. 2271 jelzetű korvina.²²⁰ A harmadik típust az erlangeni Biblia kötése jellemzi legjobban. A tábla közepén egy nagyobb körben Mátyást ábrázoló portré, a sarkokban látható körökben pedig Mátyás hollója van.²²¹ Ez a típus, ha a táblán öt helyett csak egyetlen kör lenne, a középső Mátyás portréval, az olasz cameós kötések csoportjába tartozhatna. A negyedik típust az architektonikus kötés képviseli. Ez mutatja legerősebben az olasz reneszánsz hatását, míg az első három esetében erősebben dominál a keleti hatás.²²² A jellegzetes korvina bőrkötések készítését az egyik kötésen olvasható 1481-es évszám alapján ettől az időponttól kezdve szokás datálni.²²³

A korvinák ezen kötéseinak a díszítőelemei a következők: szfinx, váza, különböző virágok, különösen a kehelyvirág és a tulipán, levélke, az ún. pelta-levél, palmetta és a fonadékdisz elemei. A korvinák kötésén színes, főleg kék és zöld festést is alkalmaztak. A geometrikus fonadék mindig vaknyomásos, a naturalis jellegű díszítések pedig aranyozottak. Az elő- és háttábla megegyezik, az eltérés csak annyi köztük, hogy a háttáblán olvas-

ható a szerző vagy a mű rövid címe is.

Göttlieb²²⁴, Hevesy²²⁵ és Loubier²²⁶ már e század elején meggyőzően bizonyította, hogy az aranyozott és festett korvina-kötéseket Budán készítették. A mestereket illetően Loubier arra a következtetésre jutott, hogy azok Budán működő magyar könyvkötők voltak, akiket részben firenzei, részben keleti mesterek és bőrművesek tanítottak. Loubier szerint ugyanis, ha akár firenzei, akár keleti könyvkötők készítették volna a korvínák kötését, azok másképpen néznének ki. A firenzeiek egységes, fonadékdiszkekből felépített táblákat alkottak volna /a korvínákon nagyobb arányban van képviselve a növényi ornamentika/, a keleti mesterek viszont nem alkalmazták volna a súlyos fatáblákat és az európai fűzésnél használt kiemelkedő bordákat. Loubier érvelését megerősíti Schunke észrevétele, miszerint az a tény, hogy a különböző helyekről, Itália különböző városaiból, Csehországból, Görögországból gyűjtött és rendelt kódexek kötéstáblái azonos bélyegzőkkel vannak díszítve, azt bizonyítja, hogy a kódexeket ugyanott, és pedig Budán kötötték.²²⁷

Mátyás király korvináinak kötési tehát tipikusan magyar reneszánsz kötések, amelyeknek sajátosan alkalmazott ornamentikája az olasz reneszánsz, az iszlám /arab és egyiptomi/ művészet, valamint a helyi gótikus hagyományok forrásából merít. Meg kell jegyezni, hogy Egyiptom a XV. században keresztény kopt elemeket is felhasznált díszítőművészetében. A fonadékdiszkek egy része korra középkori kopt minta.

A budai vár területén folyó régészeti ásatások során előkerültek erősen használt veretek és kapcsok, amelyek átkötésre utalnak. Ez is bizonyítja egy itt működő könyvkötőműhely létezését.²²⁸ Időközben a vár területén talált és azonosított könyvkötőszerszámok mindent tovább erősítették.²²⁹

Mátyás király könyvkötőjének /vagy könyvkötőinek/ nevét nem ismerjük. A párizsi Bibliothèque Nationale egyik görög kódex /Suppl. gr. 607/ hátsó tábláján belül latin nyelven, de görög betűkkel állítólag olvasható volt Lucas Coronensis neve, s mellette "illigator librorum Budensis". A kötést Párizsban 1900-ban restaurálták, s ekkor a bejegyzés megsemmisült. A kérdéses kódex különböző világi és egyházi iratok töredékeit tartalmazza a X-XVI. századból.²³⁰ A kötés tehát legkorábban a XVI. században készülhetett, tehát ez az állítólagos Lucas Coronensis semmiképpen sem köthette be ezt a kódexet az 1490-ben elhunyt Mátyásnak. Mátyás király halála után a magyar reneszánsz kötéseken egyébként is stílusváltás következett be²³¹, ami lehetett könyvkötő-váltás következménye, így nem valószínű, hogy a XVI. századi mester az 1490 előtti aranyozott korvinák stílusában kötötte volna be ezt a görög kódexet. Azon kívül, ha Lucas Coronensis /azaz Brassói Lukács/ igazán létező személy volt, s ha valóban a király könyvkötője lett volna, miért hallgatta volna el pont ezt a fontos tényt, miért nevezte magát egyszerűen csak "budai könyvkötőnek"? Érthetetlen tehát, hogy a szakirodalom miért vette át és értelmeste ezt az adatot tévesen²³², megtéve Lucas Coronensist Mátyás név szerint ismert könyvkötőjének. Ráadásul a kérdéses párizsi kódex magyarországi származására sincs semmiféle adat, nem volt korvina.²³³

Továbbra is nyitott marad tehát az a kérdés, hogy ki volt Mátyás király könyvkötője. Schunke a korvina-kötések stílusáról írva²³⁴ a négy fő típus elemzése után rátér erre a problémára is. Leszögezi, hogy Lucas Coronensis éppen erdélyi szász volta miatt nem lehet azonos az aranyozott korvinák könyvkötőmesterével, mert "ennek a német származású lakosságnak a művészete még mindig túl szorosan kapcsolódott az anyaországhoz" /ebben Schunké-

nek teljesen igaza van, látni fogjuk majd a XVI. századi brassói kötéseknél/ - a korvina-kötések hazája tehát szerinte "délebbre feküdt, román területen". Ez a feltételezés aztán nélkülöz minden alapot! A korvina-kötések keleties jellegének, mint korábban láttuk, nem ez a magyarázata, hanem távolabbi keleti hatás, a török, perzsa, egyiptomi követjárások, keleti kötésű könyvek, keleti szőnyegek, esetleg keleti mesterek, akik hatottak a budai könyvkötőkre.

A vaknyomásos korvinák, ill. magyar reneszánsz kötések még egy kérdését kell tisztáznunk. Oláh Miklós Hungaria c. művében 1536-ban azt írta²³⁵, hogy a királyi lakosztály mellett két egymásba nyíló teremben helyezkedtek el a latin és görög nyelvű, valamint a keleti kéziratok. "Ezen kívül még más két könyvtár is volt a vár különböző helyein, de az előbbieknél jelentéktelenebbek voltak". Oláh leírása alapján Koroknay azt feltételezte, hogy Mátyás király könyvtára egy személyes, belső könyvtárból és egy használati, külső könyvtárból állt. A belső könyvtárban voltak - szerinte - a címeres, aranyozott korvinák, a külső, "Kastély-könyvtárban" a vaknyomásos, címer nélküli kötésben található könyvek.²³⁶

Csapodí Csaba bebizonyította, hogy a palotán belül két olyan könyvtár létezett, amelyeknek egymáshoz nem volt semmi köze.²³⁷ Az egyik a híres Bibliotheca Corviniana, a másik a "capella regia" könyvtára. A királyi kápolna papjai testületet alkottak, amely nemcsak egyházi tevékenységet fejtett ki, hanem jogi-adminisztratív feladatokat is ellátott. Ehhez a testülethez egy jól felszerelt "szakkönyvtár" tartozott, amely 1541-ig működött és gyarapodott. Ez a magyarázata a sok nyomtatott könyvnek - szemben a Bibliotheca Corviniana zömében kódexekből álló anyagával -, és főleg a Bibliotheca Corviniana és a királyi kápolna könyvtára

alapvetően eltérő jellegű állományának. A Bibliotheca Corviniana kódexeit 1526-ban a törökök, egyéb arany-ezüst értékekkel együtt, elvitték. A királyi kápolna könyvtára elhanyagoltan ugyan, de a királyi várban maradt, ha nem is az eredeti helyén. Ennek maradványát látta Peter Lambeck, a császári könyvtáros 1666-ban, s ezeket vitték 1686-ban a bécsi Hofbibliothekba, a mai Osztrák Nemzeti Könyvtár elődjébe. E könyvanyagban ma is található még néhány vaknyomásos, budai reneszánsz kötés.²³⁸

Magyar reneszánsz kötéstáblák tehát nemcsak Mátyás király számára és nemcsak a palotán belül készültek. Így készítési idejük sem korlátozódhat Mátyás életének az időtartamára. Halála után a műhelyek folytatták munkájukat. A magyar reneszánsz kötéseknek tehát legalább három korszaka különböztethető meg: 1, a korai reneszánsz periódus, mely részben megelőzi, részben átfedi a 2, második korszakot: az aranyozott korvinák korszakát, majd a 3, az Ulászló-kori periódus²³⁹, mely bár Ulászló 1516-ban elhunyt Koroknay szerint a mohácsi vészig, de legalább 1520-ig, szerintem Buda elfoglalásáig tart. Éppen ezért nem tartom helyesnek e harmadik periódus elnevezését, annál is inkább, mert ekkor már több kolostori és polgári könyvkötőműhellyel kell számolnunk a királyi műhely mellett, mely már inkább hanyatlóban volt.

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában huszonnyolc magyar reneszánsz kötést tudtam elkülöníteni. Koroknay a Magyar reneszánsz könyvkötések c. könyvében ezekből tízet tárgyal, ill. tizenhármát, de azokból egy olasz reneszánsz, kettő pedig inkább gótikus. /Az Inc. 920 és az RM III 1052 jelzetű könyveket 1972-ben vásároltuk./ Az Akadémia Könyvtárának mind a huszonnyolc magyar reneszánsz kötése a harmadik periódusból származik.

Egy még Mátyás számára készült kódex kötését mutatja be Mazal, könyvének 92. képén, amelynek a kötése szerinte 1495 kö-

rül, tehát már II. Ulászló király uralkodása idején készült Budán.²⁴⁰ A kódex /jelzete: Cod. 2139/ kötése aranyozott, külső keretében ugyanaz a lantformájú motívum sorakozik, mint az Akadémia Könyvtára Inc. 904 /CIH 1097/ jelzetű vaknyomásos félbőr-kötésének a keretében. De az Inc. 904 kötésén látható palmettás görgető és az egymásba hurkolódó ivdiszitmény is azonos az Osztrák Nemzeti Könyvtár Cod. 2139 jelzetű kódexének második keretében látható palmettás görgetővel és a tükör alatt és fölött húzó sáv hurkos fonadékaival. Az OSzK Ulászló-cimeres Philostratus kódexén /Cod. Lat. 417/ is rajta van a lantformájú bélyegző és a palmettás görgető. Koroknay sorra vette a hiteles Ulászló-kötéseket²⁴¹, s összeállította bélyegzőkészletüket, sőt stíluskritikai elemzés alapján ide sorolt még tíz vaknyomásos reneszánsz kötést is, melyek kivétel nélkül nyomtatványokat tartalmaznak, s amelyeknek a mestere egy magát GA vagy GE monogrammal szignáló könyvkötő.

Az Ulászló-kori kötéseken megtalálhatók a Mátyás-cimeres, aranyozott kötések bélyegzőinek utánmetszései, így a különböző tulipánok, leveles díszek, kettős levél, s az oly jellemző kehelyvirág. Ezek mellett azonban új minták is megjelennek: az akantuszos-palmettás keretdísz, a két egymást metsző ívből alkotott fonadékdísz, s egy másik keleties jellegű fonadék. Az előbbi kettő látható az Inc. 904 félbőrös kötésén.

Ugyancsak a még 1500 előtti reneszánsz kötésekhez tartozik, s könnyen lehet, hogy az előbb tárgyalt csoporthoz kapcsolódik a K 54²⁴² vaknyomásos bőrkötése. A könyv három ősnymtatványt /CIH 1623, 1760, 1542/ tartalmaz, de a második és harmadik kolligátum között két lapnyi kézirásos magyar nyelvű, protestáns papokat támadó szatirikus ének olvasható. Az ének szerzője megírja, hogy versét Felnémeten szerzette 1565-ben. A kötés ennél jóval

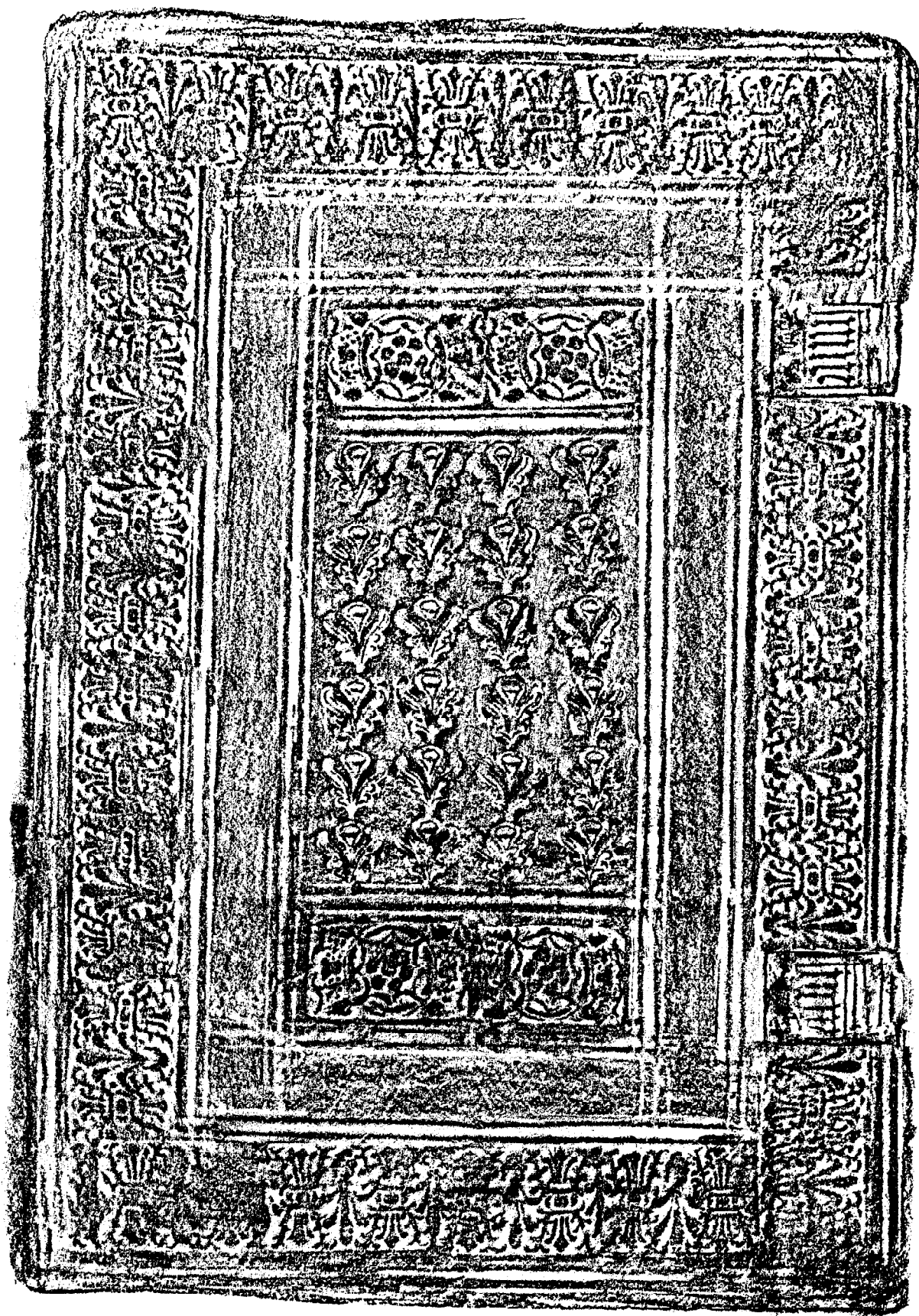
korábbi, amit az is alátámaszt, hogy a művek már ilyen sorrendben voltak bekötve, amikor a Felnémeti Névtelen versét beleírta a kötetbe. A kötéstábla rácsdiszes keretének motivuma, s az ivelt oldalú apró négyzet-minta, melyet az olasz reneszánsz kötések tárgyalásakor mint jellegzetes nápolyi motivumot említettem, látható a fenti GA mester bélyegzőkészletében. A kötéstábla középdíszé, az olasz reneszánsz kötések stílusának megfelelően, dekoratív kereszt alakban elrendezett ivelt oldalú négyzet-motívumokból áll össze.

Mint az előzőt /Inc. 904/, a K 54-et sem tárgyalja Koroknay a Magyar reneszánsz könyvkötések c. könyvében, amelyben egyébként 327 reneszánsz kötést sorol fel. Ezek jó részét husz kisebb-nagyobb csoportba osztotta, s a csoportokat nagyjából időrendben közli. A csoportokat, ha nincs szignatura vagy biztos készítési hely, a legszebb kötéstábláról vagy az abban található mű szerzőjéről, illetve a kódex névadójáról nevezte el.

A Seneca-csoport névadó darabja egy Seneca műveit tartalmazó, aránylag korai ősnymtatvány, amely ma a pozsonyi Egyetemi Könyvtárban van. Ugyanebbe a csoportba sorolta Koroknay az Akadémia Könyvtára Inc. 793 /CIH 2317/, Inc. 1018 /CIH 2317/ és Ráth 1493 /CIH 1777/ jelzetű ősnymtatványainak a kötéseit.²⁴³ Az Inc. 793 előtáblájának a felépítése, a középmező sarkaiban látható negyed körívek, s középen a teljes kör, teljesen megegyezik az Inc. 920 /CIH 2313/ előtáblájának a felépítésével. A négy ősnymtatvány megjelenési idejének a határai: 1490-1498. Az Inc. 793, 1018 és a Ráth 1493 velenceinymtatvány, az Inc. 793, 1018 és 920 az esztergomi misekönyvet tartalmazza, az előbbi kettő a *Missale Strigoniense* azonos kiadása. A Ráth 1493 magyar vonatkozása legalább olyan jelentős, mint az előző három ősnymtatványé, a tulajdonosbejegyzések ugyanis a következők: *Johannis Henckelli*

junioris sum, azután Nicolai sum Istwanffy, majd Stephani Gyulai et amicorum, míg végül a könyv a bécsi Jezsuita kollégiumba került, ahol 1608-ban vették állományba.

A Virginia-kódex kötése csoportjának névadó kódexét az Akadémia Könyvtára őrzi. A magyar nyelvű papirkódex egyebek mellett Szt. Ferenc életét tartalmazza, s a latinul nem tudó apácák számára állították össze 1510 és 1522 között. A kódex jelzete K 40. Minden bizonnyal Magyarországon kötötték! Csapodi a kódex készitési helyéül a margitszigeti domonkos apácák kolostorát jelöli meg²⁴⁴, míg Koroknay a kötés készitési helyének a budai ferences kolostort tartja. A két megállapítás nem feltétlenül mond ellent egymásnak. Koroknay 1966-ban ismertette először e csoportot²⁴⁵, akkor tízennégy kötetet sorolt ide. Könyvének Virginia-csoportjában már harminchat kötet szerepel.²⁴⁶ Az Akadémia könyvtára anyagából a Virginia-kódexen kívül az Inc. 872 /CIH 2242/ kötését vette ide, A vizsgálatok alapján azonban további kilenc kötés sorolható ebbe a csoportba az Akadémia Könyvtárának régikönyv anyagából. Az Inc. 872 palmettás keretével, s a gerincmezőt díszitő virágdisszel pontosan megegyezik az Inc. 827 /CIH 914/ palmettás görgetője és virágdíszei, és még a nyillal átlötött sziveket is viszontlátjuk rajta, csak kisebb méretben. De ugyanez a palmettás görgető dísziti a Ráth 1060 /RMK III 94/ kötését /XIX. tábla/, amelynek középmezőjét a jól ismert kehelyvirágok töltik ki. A középmező alatt és fölött sorakozó rozetta bélyegzőket Koroknay könyvében a 25., 47. és 49. képen bemutatott, más-más csoportokba sorolt kötésekben látjuk. A Ráth 1060 előtábláján belül olvasható latin nyelvű bejegyzés alapján a kötésnek még 1518 előtt kellett készülnie, ugyanis tulajdonosa Christophorus de Zemenchey, lector Scepusiensis ekkor halt meg, s halála után az ő hagyatékából került a könyv a lőcsei Szt. Jakab templomba. Az imént említett rozetta bélyegző,

amely a Ráth 1060 kötésén és többek között Koroknaynál a 47. képen látható, összeköti szerintem a Virginia-kódex és a Lányi-kódex csoportját. Koroknay ugyanis ezt a 47. képen látható kötetet a Lányi-kódex csoportjába sorolja. Az Akadémia Könyvtárának a K 43 jelzetű Lányi-kódexét így idetartozónak veszem. De ugyanebbe a csoportba sorolom a Guary-kódexet, jelzete K 34, amelynek előtábláján viszontlátjuk ugyanazokat a virágdiszeket, amelyeket a Virginia-kódex gerincmezőjében, továbbá a K 41 jelzetű, s a ferences apácák számára készült Lázár Zelma-kódexet.²⁴⁷ A bélyegzőegyzések alapján a Virginia-csoport kötéseivel rokonítható a Ráth F 1578 /Athenaios: Deipnosophistarum libri. Venetiis, 1514/, az Ant. 138 /Breviarium Carthusiense. Venezia, 1506/, az Ant. 842 /Stattus: Sylvarum libri. Venetiis, 1502/ és az Ant. 949 /Aquinói Tamás: Continuum in quattuor evangelistas. Parisiis, 1517/ kötése.

Az Erasmus-csoportba sorolta Koroknay a könyve 50. tábláján látható ösnyomtatvány kötését. Az e kötés keretében lévő görgetővel van díszítve az RM III F 69 b /RMK III 175/ kötése is, amely egyébként egy 1511-es velencei Missale Strigoniense-t borít. A középmezőben sorakozó virágtövek, valamint a gerincmezőkben található rácsdisz szerepel az RM III 1052 /RMK III 189/ részben aranyozott magyar reneszánsz kötésén. Ez a kötés igen gazdagon díszített; a rácsdisz mellett még további négy, jellegzetes reneszánsz egyesbélyegző, s egy a magyar reneszánsz kötésekben gyakori virágos görgető díszíti. Az RM III 1052 kötése egy 1514-ben Bécsben megjelent Missale Strigoniense-t borít. E két Missale kötése Koroknaynál nem szerepel.

A margitszigeti domonkosrendi apácák kolostorában másolták a K 45 jelzetű Érsekújvári-kódexet. Eredeti kötésben maradt fenn, de a kötés egy része áldozatául esett a szakszerűtlen restaurálásnak. Minthogy magyar nyelvemlék, s elkészülte óta az ország

területén maradt, eleve feltehető, hogy kötése is hazai. A keretben rácsdiszitmény van, míg a középmezőben pálcán áthurkolódó gótikus inda bélyegzők. A feltehetően az 1530-as évekből származó kötés jó példa arra, hogy hogyan lehet gótikus elemekből reneszánsz kompozíciójú kötést készíteni. Koroknay 76-os számon vette jegyzékbe, de nem sorolta be egyik csoportba sem.

Ez a német gótikus kötésekre emlékeztető stílus, amely az Érsekújvári-kódex táblájának is sajátja, még erősebben jut kifejezésre az Inc. 877 /CIH 3417/ kötésén. Koroknay ezt a kötést a budai Mészáros céhkönyv csoportjában tárgyalja, sőt a 36-37. táblán közli is a kötés elő- és háttábláját. A kötés külső keretében látható pálcán áthurkolódó gótikus inda, s a szokatlan módon egymásba tolt gótikus rutainda a Nürnberg környéki késő gótikus kötések tipikus motívuma. E kötéstábla minden bélyegzője megegyezik a Fővárosi Levéltárban őrzött Mészáros céhkönyv kötésén előforduló bélyegzőkkel, és biztos, hogy a Mészáros céhkönyvet Budán kötötték be.

A Virginia-kódex csoportjában a Guary-kódex kötésén találkoztunk először, majd az Erasmus-csoportban az RM III 1052 kötésén ismét egy olyan, apró rozettás-indás görgetővel, amely az alábbi kötések majd mindegyikén szerepel. Ez, vagy ennek a görgetőnek az utánmetszéses változata látható Koroknay könyvében az 55., 59. és 60. táblákon. Az Akadémia Könyvtárában az Ant. 881 jelzetű könyv /Damascenus, Joannes: Omnia ... opera. Basileae, 1535/ kötését három görgető disziti, egy rácsdisztes, egy medalionos és az előbb említett rozettás-indás görgető. A könyv tulajdonosa Ujlaky Ferenc, győri püspök és vicekancellár volt, az előtábla tetején olvasható is a neve: Wlaky alakban. Ugyanez a rozettás-indás görgető fordul elő az Ant. 387 /Bude, Guillaume: Annotationes priores in Pandectas... Coloniae, 1527/, az Ant.

938 /Perottus, Nicolaus: Cornucopiae. Venetiis, 1527/ és az Ant. 1069 /Arculanus, Joannes: Practica. Venetiis, 1506/ kötésén. Nem biztos, hogy magyarországi, de biztos, hogy a budai reneszánsz kötések stilusában készült az Ant. 498 /Homerus: Interpretationes in -- Iliada, nec non in Odyssea. Venetiis, 1521/ kötése, amelynek keretében a fenti rozettás-indás görgető variánsa, középmezőjében pedig a budai reneszánsz kötések akantuszos-palmettás görgetőjének a variánsa látható. Pontosán ugyanez az akantuszos-palmettás görgető disziti az Inc. 164 /Koll. 3.: CIH 1673/ kötését, és Mazalnál²⁴⁸ a 138. táblán látható kötés háttábláját. Végül megemlítem az Ant. 605 /Koll. 1.: Seneca: Tragoediae. Venetiis, 1505/ kötését, amely annyiban kapcsolódik az előző kettőhöz, hogy a budai reneszánsz kötések stilusában készült, de lehet, hogy nem Magyarországon, hanem osztrák vagy cseh földön. A félbőrös kötés egyik disze az akantuszos-palmettás görgető újabb variánsa.

Ezzel végigvettem az Akadémia Könyvtárának huszonnyolc magyar reneszánsz stilusu kötéstábláját. Az itt szóba került magyar nyelvemlékek keletkezési ideje a XVI. század első harmadára esik, s a nyomtatványokat is végigtekintve megállapítható, hogy közülük a legkésőbbinek a megjelenési éve - a kódexek keletkezési idejével összehangban - 1535. A kötések terminus post quem időpontja tehát több könyvnél /sőt az Érsekújvári-kódex esetében is/ későbbi mind az 1520-as évnél, mind a mohácsi vész esztendejénél, korábbi viszont 1541-nél. A huszonnyolc kötés, az utolsó három kivételével, biztosan Magyarországon készült, nagyobb részük valószínűleg Budán. Az olasz nyomdokokon haladó magyar reneszánsz kötések periodizációjában a harmadik korszak időhatárát tehát jogosan huzhatjuk meg 1541-nél.

Ezután stilusban és időben valóban törés, területileg pedig szakadás következett be a hazai könyvkulturában. Évtizedes

szünet után az ország nyugati, majd északi területein s Erdélyben keletkeztek, s működtek rövidebb-hosszabb ideig nyomdák és könyvkötőműhelyek. Ezeken a területeken azonban a könyvkötőműhelyekben - mint látni fogjuk - német reneszánsz stílusú kötések készültek.

A német stílusú reneszánsz

A német nyomdokokon járó, magyar területen készült reneszánsz kötések sokkal szolgálóbb módon követik a német, különösen a szász vidék reneszánsz kötéseit, mint az itáliait az olasz példákhoz igazodó magyar reneszánsz kötések. Ezek az olasz-magyar periódusba sorolt kötések, amelyekről az előző oldalakon volt szó az európai kötéstörténet önálló fejezetét képezik.

A XVI. század második felében készült német reneszánsz stílusú magyar kötések többnyire vaknyomásosak, a díszítésükhöz használt görgetőket és lemezeket elsősorban Németországból szerezték be, részben azonban ezek mintájára itthoni metszőkkel készítették. Igen kedvelt, s mintegy száz éven keresztül nyomon követhető a német reneszánsz kötésekről szóló fejezetben megismert leveles-szalagos fonadék /a levél tulajdonképpen nagyon stilizált palmettalevél/ és a lombdíszes medalionos görgető, amelyen a reformátorok képei vagy allegorikus nőalakok, Fides, Spes, Caritas, olykor bibliai jelenetek láthatók. A táblák felépítése is teljesen követi a német példákat. Egyénibb és művészi szempontból lényegesen szebb kötésekkel majd a XVII. században Erdélyben, s a XVIII. században Nagyszombatban és Debrecenben fogunk találkozni.

Az RM III 191 /RMK III 585/ vaknyomásos világos bőrkötésén két olyan görgetőt is láthatunk, amelyen C H betűk vannak:

1. 205x25. Keresztre feszítés, benne két oldalt C H, felirata: Ecce agnu / s dei qui t - Jézus megkeresztelése a Jordánban: Hic est fi / lius meus - Angyali üdvözlés: Ecce conc / ipies et p -

Feltámadás: gloriosa / resurect = Haebler I. 166. p. C H l. görgető.

2. 160 /?/xl6. Spes: Spes n / on con - Caritas: Carit / as ben - Fides /?. A Haeblernél előbb idézett C H mesternek két hasonló Spes-Fides stb. görgetője van, de ez nem szerepel nála. Az RM III 191 kötésén a két görgetőn kívül még elszórtan láthatunk apró rozztát és kettős hárslevelet.

A Ráth 37 /RMK I 176, RMNy 474/ 1580-ból datált bőrkötésén ugyanaz a C H kezdőbetűs, s Jézus életéből vett jelenetekkel díszített görgető van, mint az RM III 191 kötésének az 1. számú görgetője. A második görgető azonban kandeláber díszű, az előtábla közepén pedig ovális keretben a Szentháromság, a háttáblán ugyan csak ovális keretbe foglalt fonadékdisz /arabeszk/ látható. A két kötés kétségkívül ugyan^obban a könyvkötőműhelyben készült. De az előbbi két kötéshez kapcsolódik az RM III 72 /RMK III 185/ 1590-es datált barna bőrkötése, s az RM I 8° 48 /RMK I 928/ restaurált /nincs egészen kizárva, hogy másodlagosan felhasznált!/ kötése is Ugyanis mindkettőnek a közepén a fenti ovális keretű Szentháromság lemez található. Az első három kötésben lévő nyomtatványok megjelenési éve a következő: RM III 191: 1569, Ráth 37: 1580, s ennek a kötése is 1580-ból datált, RM III 72: 1513, ennek a kötésén 1590-es évszám van /mivel ez a kötés az esztergomi misszálét borítja, feltehető, hogy az elhasználódás miatt ez már a misekönyv második kötése/. A negyedik, az RM I 8° 48 kötésében egy váradi 1657-es nyomtatvány található, ez tehát időben nagyon messze esik az előző háromtól! Ennek a magyarázata vagy az, hogy a kötés másodlagos, azaz egy másik korábbi könyv kötését használták fel újra ennek a bekötésekor, ill. a restaurálásakor /sajnos erre is van példa/; vagy az, hogy a lemezdiszt még 60-70 évvel később is használták, esetleg már nem is ugyanabban a műhelyben. Az RM I

8° 48 kötésének virágtőves bélyegzője látható a Ráth 88 /RMK I 450, RMNy 1077/ kötésén is, amely 1617-ből datált. Így ez is a fenti kötésekhez kapcsolódik. Az öt kötet közül három magyar nyelvű, kettő magyar vonatkozású: az esztergomi misszálé és Janus Pannonius összes művei Zsámboki kiadásában.

Haebler két nürnbergi könyvkötőről tartja lehetségesnek, hogy a C H betűk mögött rejtőzik, ezek: Christoph Heusler, ill. Caspar Hermann. Hogy a Jézus életét ábrázoló görgető hogy került a Felvidékre, és pedig valószínűleg egy nagyszombati könyvkötőműhelybe, nem tudjuk. Az a valószínűbb ugyanis, hogy a szerszámok kerültek a Felvidékre, nem pedig, hogy a magyar nyelvű nyomtatványokat kötötték Nürnbergben. A két nürnbergi könyvkötő az 1570-es években működött, egyikük 1588-ban elhunyt.

Koroknay néhány évvel ezelőtt megkísérelte összeszedni a Nagyszombat környékére lokalizálható, német reneszánsz stílusú kötések²⁴⁹, s cikkében említi, hogy 1581-től egy egységes, C H jelzésű kötécsoport fordul elő Nagyszombatban. Sajnos sem képet nem közöl, sem részletesebben nem szól a C H jelzésű csoportról. Így csak feltételezzük, hogy ugyanarról a C H monogramos görgetőről lehet szó, hiszen éppen a Ráth 37 kötése 1580-ból datált, a belekötött mű pedig Telegdi Miklósnak Az evangéliomoknak ... magyarazattyának harmadik része, melyet "Telegdi házánál" nyomtattak 1580-ban, s bizonyára helyben be is kötöttek. Nem valószínű, hogy egyidejűleg ugyanott két különböző C H csoportról lehetne szó.

Egy műhelyben készült az RM I 4° 298 /RMK I 145, RMNy 418/, a Ráth 113 /RMK I 528, RMNy 1289/ és a Ráth 118/1 /RMK I 539, RMNy 1306/ kötése. Mind a három előfordul ugyanaz a lombdiszes medalionos reformátor-görgető, az RM I 4° 298 kötésén pedig emellett egy Salvator-görgető is a következő feliratokkal: Salvator:

Data e / st mihi - Petrus: Tu es Pe / trus et - Paulus: Apparui / t m - Johannes: Ecce ag / nus dei. Rengeteg változatával találkozunk már eddig a német reneszánsz kötéseken, ez azonban nem szerepel Haeblernél. Könnyen lehet, hogy Magyarországon metszetek. Nagyon érdekes az RM I 4° 298 középmezőjében látható spirális inda, amely az akkor újdonságnak számító francia "fanfares" stilusu kötések jellegzetes motivuma.²⁵⁰ A könyveket feltevésem szerint a Felvidéken, talán Nagyszombatban kötötték be.

Kétféle görgető díszíti az RM II 10 a /RMK II 152, RMNy 444/ barna bőrkötését: a palmettaleveles szalagos görgető sokadik változata, s egy kandeláberes görgető. Teljesen szokványos, a német reneszánsz stilusu kötésekhez igazodó, valószínűleg felvidéki kötés.

Nyugat-Magyarországon vagy Bécsben köthették az RM II F 581 /RMK II 183, RMNy 549/ jelzetű latin nyelvű magyar törvénykönyvet. Maga a kötés 1587-ben ajándékba készült Pohronczi Szelepcsényi Ferencnek, amit nemcsak a háttáblán látható F P S betűk, de az előzéklapra beírt kézírásos bejegyzés is bizonyít. Pohronczi Szelepcsényi Ferenc kanonok /1590-1611/ tanulmányait a bécsi egyetemen végezte, majd a nagyszombati papnevelő intézetnek lett a tanára.²⁵¹ A könyv már 1588-ban új tulajdonoshoz, majd a bécsi karmeliták konventjébe került. /A Szt. Józsefről elnevezett bécsi sarutlan karmelita konventet 1628-ban alapították, tehát csak az után kerülhetett oda a könyv./ A vaknyomásos bőrkötést egyébként négyféle, a német reneszánsz tipikus díszítőszerszámai közé tartozó görgető díszíti, amelyek egyike itt a négy evangélistát ábrázolja szimbólumaikkal együtt.

Nagyon kopott ugyan az RM III 975 /RMK III 474/ kötése, mégis szerencsések vagyunk vele. A könyv címlapján ugyanis bejegyzés adja tudunkra, hogy Pozsonyban kötötték 40 dénárért 1575-

ben, s a könyv tulajdonosa Kecskeméti Hlaricius /?/ János. A két görgető közül az egyik palmettaleveles szalagos díszű, a másik egy Salvator-görgető, amelyen a Megváltó és a hárfázó Dávid király, s az egyik töredékes képecskén egy I betű látszik. Ez talán a pozsonyi könyvkötő nevének egyik betűje. Pozsonyból név szerint 1566-ból ismerünk egy Pántl vagy Panth Mihály nevű könyvkötőt.²⁵²

Manlius Nyugat-Magyarországon több helyen tevékenykedett mint nyomdász, így Németujvárott többször is, továbbá Monyorókeréken, Keresztúron és Sárváron. Hogy nemcsak nyomdász volt, hanem könyvkötéssel és könyvkereskedéssel is foglalkozott, Borsa Gedeon tárta föl.²⁵³ Elemző tanulmánya során kiderítette, hogy Manlius kötéseit időrendben két periódusra lehet osztani. Az első 1584 és 1589 közötti, ebbe tartozik az Akadémia Könyvtárának RM I 8° 580 /RMK I 211-214, RMNy 552-554/ kötése; a második 1599 és 1604 közé tehető. Borsa huszonnégy Manlius-kötést határozott meg, ezek egy részében Manlius saját nyomtatványai, más részében pedig más nyomdában nyomtatott naptárak vannak. A kötéseket díszítő görgetők, bélyegzők és lemezek rendszerezve láthatók az idézett tanulmány 313. és 316. oldalán. Az RM I 8° 580 egyébként nagyon kopott kötésén a IV. és I. számmal jelölt görgető, valamint az "a" és "e" betűvel jelölt gótikus egyesbélyegző látható. Meg kell jegyezni, hogy Koroknay könyvében²⁵⁴ a 64. képen ugyanez a IV. és I. számú görgető szerepel, s a nyomtatvány Tinódi Chronicá-jának 1554-es kolozsvári kiadása /RMK I 33/, jelzete Oct. Hung. 731, s a Széchenyi Könyvtárban található. Koroknay szerint ez a kötés kolozsvári. Valószínűbb azonban, hogy Manlius kötötte be a nyomtatványt megjelenése után három évtizeddel.

Nyugat-magyarországi vagy Graz környéki a Ráth 1788/1 /Peucer, Caspar: Epistolae selectiores aliquot Ph. Melanchthonis. Witebergae, 1565/ jelzetű könyvnek a kötése. Két görgető díszíti,

az egyik palmettaleveles szalagos fonadék, a másikon Caritas, Fides és Spes nőalakok. Ilyen görgetővel diszitett kötéssel Haebler a grazi Egyetemi Könyvtárban találkozott.²⁵⁵ A Ráth 1788/1 egykor Mikovinyi Sámuel tulajdonában volt.

Ugyancsak nyugat-magyarországi vagy Pozsony környéki lehet az RM I F 24/1 /RMK I 207, RMMNy 541/ kötése. Lombdiszes reformátor-görgetője nagyon hasonló Manlius reformátor-görgetőjéhez, de a nevek nem pontosan abban a formában szerepelnek rajta: J. Hus - M. Lut - Melan /?/ - Eras.

Több cikket is írt Kemény Lajos a kassai könyvkötőkről.²⁵⁶ A városi jegyzőkönyvek emlegetnek egy Johannes puchpyndert 1529 és 1531 között. Kevéssel utóbb tűnik fel egy Márton nevű bibliopola, aki 1535-ben mint könyvkötő is szerepel a város jegyzőkönyvében. A magyar könyvkötés történetében különösen fontos szerepe van Gallen Jánosnak, akinek 1583-ban kelt hagyatéki leltára képet ad a korabeli könyvkötőműhelyek berendezéséről és értékéről. Talán a vissolyi Biblia néhány példányának a könyvkötője Endtner Mihály kassai kompaktor, aki Mantkovittal és Károli Gáspárral is kapcsolatban volt.²⁵⁷ Az RM IV 1069 /Carion, Johann: Chronica. H.n. 1537-1552 között ?/ kötése Kassán készült, de hogy a fenti könyvkötők valamelyike kötötte-e, nem tudjuk. Az előtábla Justitia-görgetőjén 1539-es /esetleg 1535-ös/ évszám látható, s Justitián kívül Fortitudo és Lucretia szerepel rajta. Tipikus lombdiszes, bolthajtásos, német stilusu reneszánsz görgető. A készpmező lemeze nem azonosítható biztosan, talán Lucretiát ábrázolja a törrel. A háttáblán lombdiszes medalionos görgető alkot keretet. A kötésen még makkok, apró rozetták és virágtövek szerepelnek. Az előtáblán belül a bejegyzés: Emptus 1552 Cassoviae, majd más kézzel Sum Francisci Segedien. Az előzéken magyar nyelvű receptek. Az erlangeni Egyetemi Könyvtár 4° Theol. II. 93 jelzetű

könyve az 1562-ben Kolozsvárott megjelent Uj Testamentumot tartalmazza. Tulajdonosa Thomas Fröhlich pastor Cassoviensis volt, az előtáblán is rajta van a monogramja: T. P. és a bekötés évszáma: 1563.²⁵⁸ A kötéstábla keretében bibliai jeleneteket ábrázoló görgető fut körbe: Keresztre feszítés - Érczigyó - Bűnbeesés - Feltámadás. A középmezőben négy függőleges sorban az RM IV 1069 Justitia-görgetője látható. De ugyanezek a görgetők szerepelnek a kassai Miklós-börtön kiállításán látható Neo-Concivium ab anno 1580 usque ad annum 1667 feliratu bőrkötésen is. /A felirat nyilván 1667-ből való, amikor betelt az 1580-ban kötött könyv./ A három kötés megerősíti egymást abban, hogy Kassán kötötték be őket, s megkockáztatom, hogy talán Gallen János.

Valószínűleg a Felvidéken készült az RM I 8° 432 /RMK I 299, RMNy 828/ bőrkötése. Leveles-szalagos fonadék keretezi a tábla szélén, majd kandeláberes, s indadiszes görgető következik. A nyomtatvány a bártfai Klöss Jakabnál jelent meg 1598-ban, s tudjuk, hogy Klöss veje Fischer János, a későbbi kassai nyomdász, eredetileg könyvkötő volt.²⁵⁹ Ez azt is bizonyítja, hogy Klöss nyomdájában könyvkötők is dolgoztak. Ugyancsak Klössnél jelent meg a "Fejedelmeknek serkentő orais" c. mű 1628-ban, Ráth F 126/2 /RMK I 566, RMNy 1400/, s dekoratív aranyozott kötése a német stilusu reneszánsz kötéseknek már a barokk felé mutató típusát képviseli. Ezt bizonyítják az egyesbélyegzők és az angyalfejes görgető, míg a Justitia-Charitas-Spes-Fides-görgető, valamint a Dávidot ábrázoló középlemez még a tipikus német reneszánsz motívumkincséhez tartozik. Ez a kötés is felvidéki eredetre vall.

Az 1540-es években Miskolcon működött egy János nevű könyvkötő. Erről a pécsi Püspöki Könyvtár formuláriumának kötéstáblájából kikerült töredékek közül nyolc latin nyelvű és két magyar nyelvű levél, ill. levéltöredék tudósít. Mindegyik ugyanahhoz a

Joannes a Miskolcz nevű könyvkötőhöz van címezve. A formuláriumot tehát ő kötötte.²⁶⁰

A most következő két debreceni nyomtatvány között közel száz év különbség van, s mindkettőnek a kötése nagyjából korabeli, mégis sok köztük a hasonlóság. Az RM I 4° 225 /RMK I 301, RMNy 830/ barna, vaknyomásos bőrkötésének két keretében reformátor-görgető és kandeláberes görgető fut körbe, a középmezőben palmettaleveles szalagos fonadék látható. Az RM I 8° 209 /RMK I 1435/ kötésének keretében lombdiszes, medalionos reformátor-görgető van, de az egyesbélyegzők már a késő XVII. század barokkos jellegét mutatják. Különösen protestáns vidéken egy-másfél évszázadon keresztül a kötések legkedveltebb díszje a reformátor-görgető volt.

A kolozsvári nyomdát az egyetemet végzett Hoffgreff György alapította, 1550-ben. A nyomdát hamarosan átvette Heltai Gáspár. A nyomdából kikerülő könyveknek legalábbis egy részét Kolozsvárott kötötték. 1630-ban a Heltai-nyomda Abrugyi György kezébe került, aki a nyomda mellett könyvkötőműhelyt is tartott fenn, s egyben kompaktor is volt.²⁶¹ E kötések teljes mértékben a német reneszánsz kötésekhez igazodtak. Ezt példázza az RM I F 37 a /RMK I 118, RMNy 360/ palmettaleveles szalagos fonadékos, lombdiszes medalionos és indadiszes görgetőkkel díszített kötése, valamint a hasonló stílusu RM II 21 b /RMK II 241, RMNy 719/ bőrkötsége. De a német mintákat követték Váradon, Gyulafehérvárott és természetesen Brassóban is. Majdnem teljesen egyforma az RM I 8° 496 /RMK I 779/ és a Ráth 197 /RMK I 772/ kötése. A Ráth-féle könyv kötése datált 1648-ból. A kötések legfőbb érdekessége, hogy az indás-rozettás görgetőn B C monogram látható. Egyelőre nem tudni, ki rejtőzik a monogram mögött.

Az RM II 60 /RMK II 553-554/, RM II F 58 a /RMK II 521/

és a Ráth F 625 /RMK II 494/²⁶² kötése egyazon könyvkötőműhelyben készült. Mind a három kötésben gyulafehérvári nyomtatvány van, s talán nem túl merész az a feltevés, hogy a könyvkötőműhelyt is az akkori fejedelmi székhelyen kell keresni. Mind a görgetők, mind az egyesbélyegzők és a kötéstáblák felépítése is megegyezik egymással. A görgetők egyike a sok változatban ismert Salvator-görgető: Salvator: Data es - Johannes: Ecce a - Paulus: Aparu [I. - David: De fruc. Mérete: 168x12 mm. Két kötés datált: az RM II 60: 1641-ből, az RM II F 58 a: 1645-ből. A Ráth F 625 jelzetű nyomtatvány 1635-ben jelent meg, s nyomdása a fejedelem betűivel, "Typis Principis Transylvaniae" dolgozott. A lignitzi szármaszásu Effmurdt Jakab 1628 táján lett a fejedelmi nyomda vezetője. Egy 1632-ben megjelent nyomtatványának impresszumában²⁶³ magát Fejedelem Urunk typographusának és compactorának nevezi. Hogy vajon ő kötötte-e a fenti három könyvet, vagy utódja, hiszen utóljára 1634-ben szerepel impresszumban mint nyomdász, három kötés alapján még nem tudjuk eldönteni.

Ugyanazon műhelyből való az RM II 186 a /RMK II 1319/ és az Rk 4138/1983 /RMK I 772, Gergely-könyvtár 89/ kötése is. Az egyik kolozsvári, a másik gyulafehérvári nyomtatványt borít. Bizonyára valamelyik erőélyi magyar városban kötötték be őket.

A következő öt kötés brassói nyomtatványokat tartalmaz, s valamennyi RMK II. Az öt kötés a következő: RM II 426 /RMK II 21, RMNy 30/, a kötése 1546-ból datált, Ráth 527-528 /RMK II 21, RMNy 30/, Ráth 547 /RMK II 172, RMNy 524/, Ráth 548 /RMK II 173, RMNy 523/, Ráth 786 /RMK II 1353/. Kötéseik német mintákhoz igazodnak, sőt a Ráth 547 kötésének az egyik medalionos görgetőjében a szász címert is láthatjuk.

Végül két érdekes reneszánsz kötésről kell még szólnunk. A Ráth 839 /RMK II 1582/ kötésén a keretet Charitas-Spes-Fides-

-görgető alkotja, és Spes fejének a két oldalán A és T betűk láthatók. Ez nem azonos a Haebliernél felsoroltak között szereplő A T mesterrel. A nyomtatvány latin és cseh nyelvű. Egy felvidéki könyvkötőre gondolok, mégpedig, mivel a nyomtatvány 1686-os, egy a XVII. század végén működő mesterre. Még érdekesebb az Rk 4314/1983 /Gergely-könyvtár 264, RMK I 528, RMNy 1289/ számú nyomtatvány vaknyomásos barna bőrkötése. Kétféle lombdiszes, medalionos görgetővel nyerték a kötés keretdiszét. Az egyik görgetőnek mind a négy medalionjában bizonytalanul olvasható betűk vannak: L vagy E az elsőben, majd I A /?/, aztán L M vagy T M, végül I R /?/. Az elő- és háttáblát díszítő egyesbélyegzők és görgetők alapján a kötés a XVII. században készülhetett.

Ha most végignézzük a fentiekben tárgyalt, s német mintákhoz igazodó görgetős kötések, feltűnhet, hogy milyen ritka közöttük az olyan, amelynek a középmezőjét az igazi német reneszánsz kötésekben annyira kedvelt lemez díszíti. Mindjárt az első, C H monogramos csoport három kötésének a közepén van oválisba foglalt Szentháromság-lemez /Ráth 37, RM III 72 és RM I 8° 48/, majd a kassai eredetű RM IV 1069 előtábláján egy nagyon kopott, kisméretű, talán Lucretiát ábrázoló lemez, végül a bártfai nyomtatványt borító Ráth F 126/2 jelzetű könyv kötésén egy Dávid királyt megjelenítő szép lemez. De a többi kötés középmezőjében vagy kisebb-nagyobb összetett virágminta, vagy két-három függőleges sorban görgető látható. Az egyetlen igazi német izlésű reneszánsz lemezdísz az Rk 4186/1983 /RMK I 1054, Gergely-könyvtár 137/ elő- és háttáblája tartalmazza. Az előtáblán Justitia, kezében kard és mérleg, a háromsoros felirat szövege: Iustitie quisquis / picturam lumine / cernis dic deus. Mérete 76x46 mm. A háttáblán Lucretia: Casta tulit mag / nam forme Lucre / tia laudem fac. Mérete 75x45 mm. A kötés Lippay Gyümölczös kert-jének

1667-es bécsi kiadását tartalmazza. Könnyen lehet, hogy a kötés is bécsi.

Lippay ugyanezen művének három évvel korábbi nagyszombati-bécsi kiadásának a kötésén Rk 4178/1983 /RMK I 1016, 1009, Gergely-könyvtár 129/ a lombdiszes, medalionos görgetővel körülvett középmező közepében a német területeken olasz hatásra divatba jött nagyméretű indás-fonadékös lemezdisz látható. Ezzel áttérünk a magyarországi reneszánsz kötések hangsúlyos középdiszes csoportjára. A következő művek kötései tartoznak még ide: RM I 4° 25 /RMK I 115, RMNY 355/, Ráth F 87 /RMK I 443, RMNY 1059/, Ráth 139 /RMK I 605, RMNY 1521/, RM I 8° 34 /RMK I 549, RMNY 1347, RM I F 35 /RMK I 566, RMNY 1400/, RM I 8° 545 /RMK I 1069/, Rk 4095/1983 /RMK I 525, RMNY 1270, Gergely-könyvtár 46/, Ráth 326 /RMK I 1161/, RM I F 37 c /RMK I 118, RMNY 360/, RM II 9 b /RMK II 130, RMNY 317/, RM II 12 b /RMK II 172, RMNY 524/, Ráth F 1239 /RMK III 2120/, és RM II F 411 /Sztripszky 2691/239/.

Az előző bekezdésben felsorolt hangsúlyos középdiszes kötések közül némelyikre röviden vissza kell térnünk. 1585-ből datált kötésben van az RM II 12 b, amelynek középdisze és az azzal összhangban álló sarokdisz erősen olaszos benyomást kelt. Az Rk 4095/1983 számú könyv kötésének az évszáma 1622, s a kötésen látható monogram, a G. B. bizonyára Bethlen Gábort jelenti, akinek a könyvet, Milotai Nyilas István Agendáját, a szerző 1622-ben ajánlotta. Igen kopott a kötés, de a könyv metszése még mindig nagyon szép, aranyozott, mintás. 1632-ből datált a Ráth 139 igen szép középdiszű aranyozott pergamenkötése. A bártfai Klössnél jelent meg, miként az RM I 8° 34 és az RM I F 35 jelzetű nyomtatványok is, s e három kötés feltehetően azonos, és talán éppen bártfai, de bizonyára felvidéki könyvkötőműhelyből való. Ebben a csoportban a legkésőbbi datált kötés 1722-ből származik: RM I F 37 c,

és Gróf Gyulai Ferenc és Gróf Bánffi Mária számára készült. Erdélyi, valószínűleg kolozsvári a kötés. Végül a legkülönösebb kötés az RM II F 411 jelzetű, Kyriakodromion című, Gyulafehérvárott 1699-ben megjelent cirillbetűs könyvet borítja. Vigyázó vette 1912-ben Pesten Lantosnál, s azt is beírta saját kezűleg, hogy "maxima raritas". De nemcsak a nyomtatvány ritkaság, hanem a kötése is. Teljesen az orosz, lengyel, litván lemezdiszes kötések mintáját követi. A stilizált növényindás kereten belül a tükör közepén rombusz alakú mezőben a keresztre feszítés, a négy sarokban a négy evangélista érdekes alakú lemezdisze látható. Megítélésem szerint a kötés Erdélyben, talán éppen Gyulafehérvárott készült, de a diszitőszerszámok Lengyelországból, feltehetően Krakkóból származnak.²⁶⁴ Nem ez az egyetlen példa arra, hogy a könyvkötő diszitőszerszámait Lengyelországból való, illetve azok utánmetszései.

A XVII. század

Láttuk, hogy a dátummal ellátott hangsúlyos középdiszes kötések már a XVI. században kezdték készíteni, s még a XVIII. században is divatban voltak. Ezekkel a kötésekkel végleg átléptünk a XVII. századba. A kötések stílusát tekintve nagyon fokozatos az átmenet, s párhuzamosan - vagy olykor keveredve - nagyon sokféle típussal találkozhatunk a XVII. század kötésein.

Tizenhárom összetartozó XVII. századi kötés következik, amelyek egy része biztosan ugyanabban a műhelyben készült, néhány későbbi pedig talán már az utódnál, aki esetleg nem is ugyanabban a városban működött. A kötésekben lévő nyomtatványok egy része debreceni, s ezek 1615-17-ből valók: RM I 8° 24 /RMK I 462, RMNY 1104/, RM I 8° 31 /Koll. 1: RMK I 465, RMNY 1109, koll. 2: RMK II 350, RMNY 1046/, RM I 8° 451 /RMK I 462, RMNY 1104/, Rk 4086/1983

/RMK I 473, RMNy 1131, Gergely-könyvtár 37/; a többi /Sopron-/ Keresztúron, RM I 8° 23 /RMK I 456, RMNy 1090/, Szebenben, Kereszden és Kolozsvárott jelent meg, s ez utóbbiak a XVII. század második felében: RM II 127 b /RMK II 1043/, RM II 132 a /RMK II 1064/, RM II 154 b /RMK II 1130/, RM^{II} 164 b és RM^{II} 164 c /RMK II 1165/, RM I 8° 243 /RMK I 1319/, RM I 8° 54 /RMK I 1115/ és RM I 8° 548 /RMK I 1115/.

Az RM I 8° 24 és az RM I 8° 451 ugyanaz a mű, s mindkettőnek a kötésén monogram és évszám van, az elsőn I P T G B és 1618, a másodikon L K Sz és 1619. Az RM I 8° 24 bejegyzése a következő: Magás Bethlen Gábor fejedelemé volt ez a könyv, kinek Alvinczi Péter Autor ajándékozta, mellyet bizonyita táblája külső felén lévő egész betűk is: Illustrissimo Principi Transilvaniae Gabrieli Bethlen. Éppen mert Alvinczi Péter, a XVII. század első harmadának legnevesebb hitvitázója, Pázmány Péter legnagyobb ellenfele, Bethlen Gábor papja, a kassai lelkész ajándékozta saját művét a fejedelemnek, vélem bizonyosnak, hogy a kötés is kassai. S kassai műhelyből valónak tartom az RM I 8° 31, az RM I 8° 451, az Rk 4086/1983 és az RM I 8° 23 kötését is, tehát azokat, amelyeknek a nyomtatványai 1615-17 között jelentek meg. Ebből az öt kötésből négyen ugyanaz a lombdiszes medalionos görgető látható, s három kötés az egyik fajta, kettő pedig a másik fajta virágtövet mutatja fel. Tehát mind az öt között van egyezés. Nagyon érdekes, hogy a nagyobbik virágtő szinte pontos utánmetszése egy olyan bélyegzőnek, amely lengyel földről, talán Krakkóból származhat. E motívum több lengyel-litván kötésen látható.²⁶⁵ Ahogy Dél-Németországból, úgy Lengyelországból is kerülhettek áruként könyvdiszítő szerszámok magyar városokba. Különösen érvényes ez, a kereskedelmi utvonalat is figyelembe véve, Kassára és Kolozsvárra.

Visszatérve a tizenhárom kötést magába foglaló csoporthoz, a többin is látható vagy a nevezetes virágtő, vagy a lombdiszes medalionos görgető, illetve ha egyik sem, akkor olyan új bélyegző amely más kötésen együtt szerepel a már ismert kettő egyikével. Az új bélyegzők magyarázata az lehet, hogy a kassai műhely számai egy utódhoz kerültek, s ez az utód, úgy tűnik, Kolozsvárott folytatta tevékenységét. Idetartoznak a XVII. század második felében megjelent szebeni, keresdi, kolozsvári nyomtatványokat borító kötések.

Nem egyazon műhelyből való a következő tíz kötés, de közös jellemzőjük, hogy a tükör közepét kis méretű, diszes keretezésű kartus uralja. Tehát ezek a kötések is hangsúlyos középdiszes kötések, de már nem a XVI. században divatos nagyméretű középdisz látható a tábla közepén, hanem egy kicsi, elegáns, a kötések mindenképpen új stílus felé mutató minta. A kötések felvidéki és erdélyi városokban készülhettek: RM I 8° 479 és RM I 8° 480 /RMK I 676; a két nyomtatvány és a két kötés teljesen azonos/, Ráth 227 /Practica arithmetica, azaz számvető tábla. Lőtse, 1653. Ráth szerint csak ez az egy példány ismeretes/, RM II 67 /RMK II 652/, Rk 4257/1983 /RMK I 1431, Gergely-könyvtár 212/, RM I 8° 512 /RMK I 903/, Ráth F 936 /RMK II 2036/, Ráth 356 /RMK I 1236/, RM I 4° 262 /RMK I 579, RMNy 1427/, Ráth 799 /RMK II 1402/.

Herepeinek sikerült kimutatnia, hogy az erdélyi legyeződíszes kötések mestere, vagy inkább előfutára és előkészítője, a váradi, majd később szebeni nyomdász és könyvkötő, Szenczi Kertész Ábrahám.²⁶⁶ Neki tulajdonitom az RM I 4° 246 /RMK I 722/, az RM I F 4 /RMK I 878/ és az RM II 89 b /RMK II 762/ kötését. A három azonos műhelyből való, kettőnek a közepén kis méretű, elegáns keretelésű kartus látható /így kapcsolódnak az előző csoporthoz/. Az RM I F 4 kötésén jól megmaradt az aranyozás.

1667-ben Szenczi Kertész utód nélkül hunyt el Szebenben, s a nyomda a könyvkötőműhellyel együtt - I. Apafi Mihály fejedelem akaratából - Kolozsvárra került. 1668.szeptemberétől az új nyomdász Veresegyházi Szentyel Mihály, aki egyébként Szenczi Kertész Ábrahám legénye és tanítványa, munkásságának folytatója, s így nyomdai és könyvkötőszerszámainak is örököse volt.

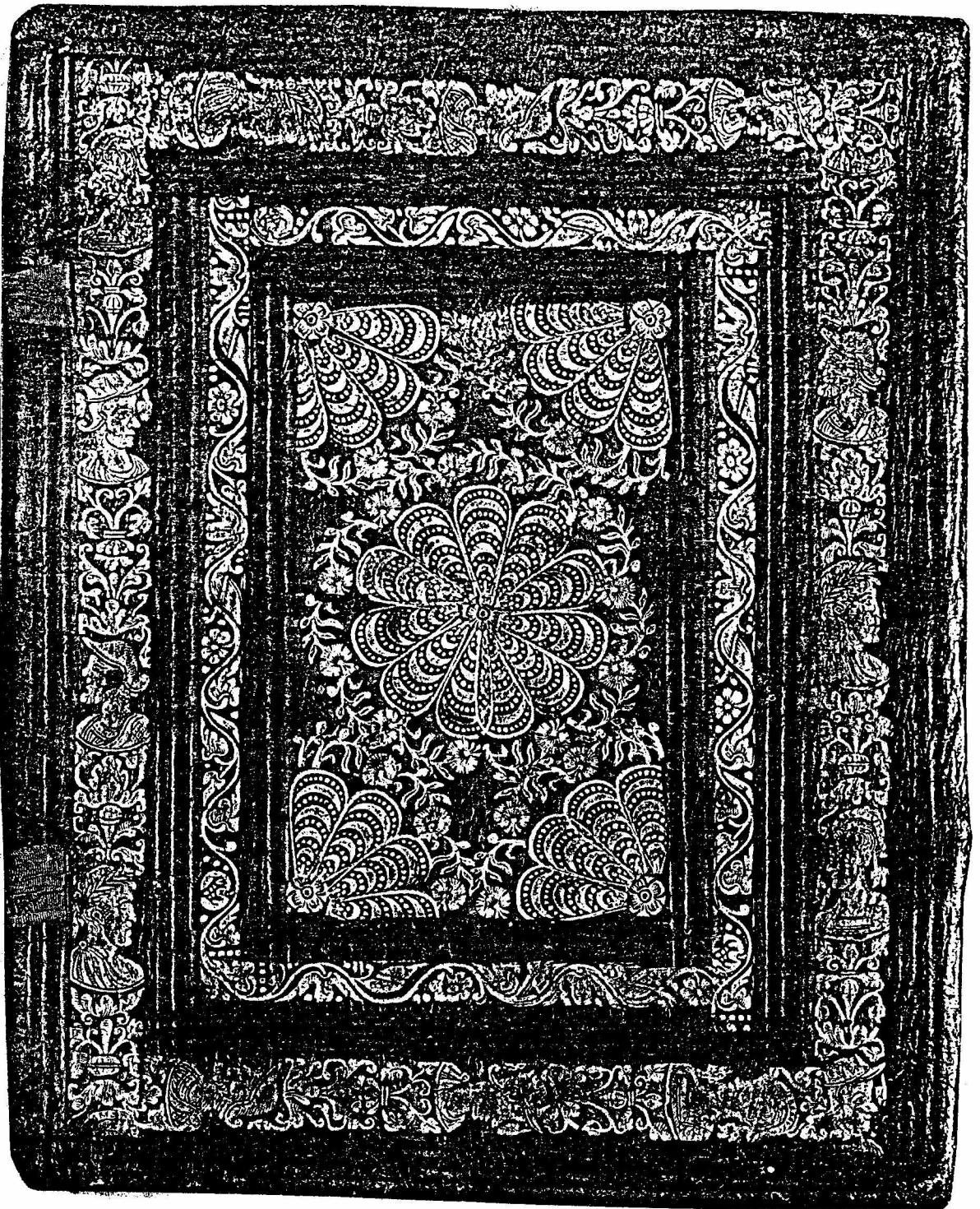
Egyelőre nem lehet eldönteni, hogy az alább következő két csoportban tárgyalt kötések egy vagy két könyvkötőműhely termékei-e, de minden bizonnyal kolozsváriak! Mindkettőnek van egyedi vonása, s mindkettőnek a folytatása az a kolozsvári legyeződiszes aranyozott kötés-csoport, amely az erdélyi kötéstörténet virágkorát és csúcspontját, s egyben a magyar kötéstörténetnek - a korvinák után - második virágkorát jelenti. A kolozsvári legyeződiszes könyvkötések masterét Herepei Veresegyházi Szentyel Mihályban látja.²⁶⁷

Ugyanattól a mestertől származik az RM III 329 b /RMK III 1146 a/, RM I 8° 38 /RMK I 627, RMNy 1562/, RM I 8° 552 /RMK I 1161/, RM I 8° 685 /RMK I 1161, XX. tábla/, RM I 4° 94 /RMK I 1100/, RM I 4° 93 /RMK I 1264/ és a Ráth 361 /RMK I 1263/ kötése. A hét kötés közül ötnek a tábláján egy indás-leveles-makkos görgető látható, mely görgető M K betűkkel szignált. A hatodik és hetedik kötésen ugyan nincs rajta ez a makkos görgető, de vagy a palmettaleveles görgető, vagy a medalionos görgető, továbbá a szép rajzu virágtő rajta van a másik öt kötésen. A táblák általában sötétbarna vagy fekete bőrbevonatúak. Az RM I 4° 93 kötése 1685-ből datált, így a többi kötés készítési ideje is az 1670-1680-as évekre tehető. Megjegyzem még, hogy két kötésen, az Rk 4148/1983 /RMK I 826, Gergely-könyvtár 99/ és az RM I 8° 299 /RMK I 812/ kötésén hasonló makkos görgető látható, az egyikén Sz M monogram [Szentyel Mihály?]. Ezeket a fenti görgető elődjének tartom.

Mind az M K monogramos, indás-leveles-makkos görgető, mind a palmettaleveles görgető, melyek a fenti kötécsoport jellemzői, láthatók Tolnai Gábornak a legyeződíszes kötéseket összefoglaló, alapvető tanulmánya²⁶⁸ 4. képén. Az ott közölt 1684-ben készült kötés középmezőjét két fél és egy teljes körű legyeződísz tölti ki. De mielőtt eljutunk az erdélyi legyeződíszes aranyozott kötésekhez, vegyük szemügyre előbb a másik kolozsvári kötécsoportot.

Ezek a kötések időben párhuzamosan készültek a fentiekkel, s kettő kivételével valamennyi kolozsvári nyomtatványt borít: RM I 8° 60 /RMK I 1234/, RM I 8° 61 /RMK I 1341/, RM I 8° 552 b /RMK I 1161/, RM I 4° 312 /RMK I 1486/, Ráth 194 /RMK I 766/, Rk 4209/1983 /RMK I 1187, Gergely-könyvtár 161/. Végül ide tartozik egy késői nyelvemlékünk, a K 92²⁶⁹ kötése /XXI. tábla/. Közülük ötnek a jellemzője a kötéstábla centrumában álló kis méretű, díszes keretelésű, üres kartus. Így ezek a kötések kapcsolódnak azokhoz, amelyeket fentebb Szenczi Kertész Ábrahámnak tulajdonítottam. A további két kötés viszont már átvezet a legyeződíszes kötésekhez. Az egyik az Rk 4209/1983 számú könyv, amelynek a kötésén a szóban forgó kartusban virágos ág, s az ágon ülő madárka látható. A másik a K 92 kötése, amelynek centrumában teljes körű, a tükrök sarkaiban pedig negyed körű legyeződísz van. Ez utóbbi két kötés keretdíszje is eltér a csoport többi tagjától, viszont megegyezik egymással és a Tolnai idézett cikke 8. képén reprodukált, 1674-ben Bornemisza Anna fejedelemsné asszony számára bekötött könyv keretdíszével. Ez az utóbbi aranyozott legyeződíszes kötés az erdélyi fejedelmi kötések klasszikus példája. A keret görgetője rendkívüli, lombdíszek közé antik mellszobrokat metszett a görgető készítője. A két kötés, Bornemisza Annáé és az Akadémia Könyvtárának K 92 kódexé, amely egyébként 1684-ből da-

tált, csak a keretdiszben egyezik meg, a legyeződisz karéjai eltérnek egymástól. A fejedelmi kötésen a karéjokban szegfü van, a K 92 Teleki Mihály számára készült kötésének a legyezőjében viszont iverk sorakoznak. Ez a legyező egyébként megegyezik Teleki kancellár felesége, Vér Judit számára 1688-ban bekötött váradi Biblia aranyozott kötésével, amely dr. Pethe László hagyatékából éppen most került az Akadémia Könyvtára birtokába.²⁷⁰

A K 92 kötéséhez hasonló, ivelt legyezőmotívum díszíti a Ráth 402 /RMK I 1373/ és az RM II 257 c /RMK II 1750/ aranyozott kötéseit. A Ráth 402 jelzeten található mű fordítója éppen Teleki Mihály, s nyomdása Németi Mihály, aki Veresegyházi Szentyel Mihály halála után annak fiával, Veresegyházi Istvánnal együtt folytatta a nyomdász- és könyvkötőmesterséget. Németi Mihályt még Misztótfalusi Kis Miklós is átvette, amikor külföldi utjáról hazatérve a kolozsvári nyomda élére állt. Nagyon rossz állapotban van a Ráth 335 /RMK I 1180/ kötése, pedig valószínű, hogy ez a legyezős kötés is Teleki Mihály számára készült. Az előtáblán T M betűk, a háttáblán 1675-ös évszám olvasható. Másfajta rajzolatú legyezőmintával díszített az RM I 8° 281 /RMK I 1352/ kötése, amely pedig a bejegyzés szerint ugyancsak Teleki Mihály tulajdona volt. A szerző ajánlása 1686-ból datálódik.

A most következő hat kötés egyazon műhelyből való, de közülük csak három legyeződiszes. Mindegyik kötésben Misztótfalusi Kis Miklós nyomtatványa található. Az RM I 4° 311/2 /RMK I 1529/ kötésén kivakarták a betűket, de a dátum jól látszik: 1698. A könyvnek gyönyörű aranyozott metszése van. A kötéstábla közepére helyezett teljes körű legyezőmintát fönt és lent kicsúcsosodó babérág koszoruzza. Ugyanígy megoldásu az Rk 4300/1983 /RMK I 828, RMK I 1359, RMK I 1235, Gergely-könyvtár 249-250/ számu, sajnos nagyon kopott barna bőrkötés díszítése is. A kötés egyéb-

ként a maga nemében páratlan, legalábbis Magyarországon, ugyanis ikerkötésről van szó. Egy bizonyos Sz I számára kötötték be a könyvet 1702-ben. Egy teljes és két félkörű legyezőminta díszíti az Rk 4309/1983 /RMK I 1628, Gergely-könyvtár 259/ számú könyv fekete bőrkötését. A legyeződíszeket babérág koszoruzza. A kötés keretének görgetője, valamint egyesbélyegzői megegyeznek a Ráth 428 és 433 /RMK I 1486/, az RM I 8° 74 /RMK I 1505/ és az RM II 407 /RMK II 1831/ kötésének a görgetőjével és egyesbélyegzőivel. Az RM I 8° 74 kötésén 1702 évszám van. E kötések tehát az erdélyi legyeződíszes kötések virágkorának elmúltával készültek már. Apafi Mihály halálát követően rövid időn belül az erdélyi fejedelemségnek is vége szakadt, de a fenti kötések tanúsítják, hogy a fejedelmi könyvkötőműhely nem szűnt meg azonnal.

Nemcsak Erdélyben készültek legyezőminta kötések, hanem más magyarországi városokban is, főleg a Felvidéken. Valószínűleg nagyszombati eredetű az alábbi négy, legyeződíszes kötés: az RM I 8° 58 /RMK I 1170/, ez ezüstözött, az RM II 331 /RMK II 2130/, RM II 373 /RMK II 2377/ és az RM II 423 /RMK II 2380/, ez utóbbi három kötés aranyozott. A bennük lévő nyomtatványok is nagyszombatiak. A nagyszombati RM II 423 legyeződíszével teljesen azonos az RM I 8° 73 /RMK I 1489/ jelzetű, lőcsei nyomtatványt borító kötés teljes körű legyezőminta. A kötésen 1700-as évszám és R F /Rákóczi Ferenc?/ monogram látható. Lehetséges, hogy ezt a könyvet is Nagyszombatban kötötték be, a következő kettőt azonban feltehetően Lőcsén: Rk 4112/1983 /RMK I 672, Gergely-könyvtár 64/ és RM II 59 /Sztripszky 2528/76/. Az utóbbi aranyozott és nagyon szép, aranyozott a könyv metszése is.

Ezzel sorra vettem az Akadémia Könyvtárában található legyeződíszes kötések, amelyeket a hosszú időn át divott és sokféle magyar reneszánsz kötés utolsó képviselőinek kell tekinte-

nünk, de még vissza kell térni Kolozsvárra. Misztótfalusi Kis Miklós Mentségében azt írja, hogy "a Könyv nyomtatók itt azelőtt mind Compactorok is voltak, a kik azt a mesterséget is szorgalmasan űzván, ugy iparkodtak /minden materialek és eszközök akkor oltsók lévén és az eleség is/, hogy nekik igen kevésbé tölt".²⁷¹

1685-ben és 1687-ben Misztótfalusi Kis Miklós Amsterdamban kinyomtatta a Károli fordította Uj Testamentumot, s hazatérésekor ezeket a kis méretű könyveket bekötve hozta haza, többek közt azzal a szándékkal is, hogy azokkal pártfogóit, kedves ismerőseit megajándékozza. Az Akadémia Könyvtárának öt ilyen holland eredetű, aranyozott kötésreemeke van: RM I 8° 584 /RMK I 1324/, RM I 8° 261, Ráth 398/1, Ráth 398/2 /mindhárom: RMK I 1359/ és az Rk 4305/1983 /RMK I 1346, Gergely-könyvtár 255/. E kötések egyike-másika nagyon kopott, körbevágott, de szépségükből így is sokat megőriztek. Számunkra különösen figyelemre méltó a Ráth 398/2 kötése, mert az előtáblán ez olvasható: Apafi Mihál E. F., a háttáblán 1688. Tehát ezt a példányt Misztótfalusi a fejedelemnek ajándékozta. E kötések már barokk stílusúak, s motívumkincsükre jellemző a volutás C ídom, az apró kecses virágdiszkek, a pontozott bélyegző, az egymást metsző körletek, valamint többféle indás görgető. Ha megnézzük az RM I 8° 579 /RMK I 1302/ középdiszének volutás C ídomos bélyegzőit és a virágdiszkeket, félreismerhetetlen a "Misztótfalusi-kötésekkel" való közeli rokonság, pedig ezt a magyar nyelvű könyvet Kolozsvárott nyomták, amint az RM II 299 /RMK II 1995/ és az RM I F 37 b /RMK I 118, RMNy 360/ jelzeten található könyveket is, amelyek ugyancsak kapcsolódnak az előzőkhöz. Misztótfalusi Kis Miklós utáni, valószínűsíthetően kolozsvári kötés az Rk 4139/1983 /RMK I 766, Gergely-könyvtár 90/ és az RM I 8° 263 /RMK I 1759/ egyforma kötése, s bár az előzőt 1645-ben Amsterdamban Janson nyomtatta, a két kötés bélyegzőinek

és görgetőjének az egyezése bárkit meggyőzhet arról, hogy a XVIII. század tizes éveinek a kötéseivel áll szemben. A volutás C idomot ábrázoló bélyegzőket tehát használták és utámmetszve tovább használták Kolozsvárott. Mindennél meggyőzött példa erre a debreceni borbélycéh 1708-ból való jegyzőkönyvének a kötése, amely biztosan nem holland kötés, hanem magyarországi, esetleg debreceni.²⁷² Valószínűbb azonban, hogy üres lapokkal kötötték Kolozsvárott, és onnan került Debrecenbe. Végül még a XVIII. század első harmadából való három kolozsvári kötést említek meg: az RM I 8° 121 /RMK I 1649/, az RM I 8° 292 /RMK I 1178/ és az RM I F 18 /RMK I 976/ kötését. Ez az utóbbi kötés Malom János számára készült és 1737-ből datált. Azok a holland kötések tehát, amelyeket Misztótfalusi hozott haza magával, nem maradtak hatás nélkül a magyar könyvkötőművészet fejlődésére, sőt feltételezem, hogy a világhírű magyar nyomdász hozott is haza magával kötést díszítő szerszámokat.

A XVII. században fokozatosan megélénkült a könyvnyomtatás és ezzel a könyvkötés. A kötéstörténet szempontjából Nagyszombat, Pozsony és Győr játszik a XVII-XVIII. században fontos szerepet. Győr könyvkötészetről nagyszerű összefoglalást írt Koroknay²⁷³ mintegy három évtizede. De a három város elég szoros kapcsolatban állt egymással és Béccsel, ami nemcsak nyomdászattörténetükben, hanem a kötések tekintetében is megmutatkozik. Valószínűleg egy pozsonyi könyvkötőműhely terméke az a hét kötés, amelyeket a bélyegző- és görgetőegyezések kapcsolnak össze: Rk 4066/1983 /RMK I 230, RMNy 632, Gergely-könyvtár 16/, RM I 8° 433 /RMK I 249, RMNy 671/, RM II F 24 /RMK II 260, RMNy 773/, RM I F 80 /RMK I 532, RMNy 1293/, RM I F 59/2 /RMK I 601, RMNy 1509/, Ráth F 114 /RMK I 532, RMNy 1293/ és a Ráth F 136 /RMK I 601, RMNy 1509/. E kötések némelyikén díszes kartusban megjelenik a Jézus-monogram /IHS/, s

mandorla formájú mezőben Mária a Kisdeddal. A fenti hét kötésben található nyomtatványok megjelenési idejüket tekintve 1589 és 1631 közé esnek. Kötéseik a XVII. század közepe tájáról valók.

Számtalan variációja látható az IHS betűk keretbe foglalásának s a kötéstáblán diszként való alkalmazásának. Itt nincs hely az Akadémia Könyvtárában található, a XVII. század második felében készült, s különböző, elsősorban felvidéki városokból származó ilyen jellegű kötések felsorolására. Az e típusba tartozó kötések legszebb példáit Nagyszombatban készítették, s a szakirodalomban nagyszombati aranyozott kötések néven váltak ismertté.

A XVIII. század

A nagyszombati könyvkötészet a XVIII. század elején indult virágzásnak, s a kötéseken látható motívumok, a csigavonalban végződő S és C idomok, s a Le Gascon-féle francia késő reneszánsz kötéseken divatba jött csavart virágos ágak láthatóan bécsi és grazi közvetítéssel a Németalföldről származnak.²⁷⁴ E barokk kötések gazdagon aranyozottak, s a csavart virágos ágacskákból csipkeszerűen összerakott középdíszek centrumába az előtáblán igen sokszor az IHS monogram, a háttáblán Mária nevének ligált betűi kerülnek. A középdíszsel harmóniában vannak a tükrös sarokdíszei, s mind ezeket, mind a középdíszet gyakran még C idomok övezik. Az idetartozó kötések: RM II 257 b /RMK II 1750/, RM II 271 /RMK II 1802/, RM II F 273 g /RMK II 1845/, Ráth 918/2 /RMK II 1974/, RM I 8° 297 /RMK I 1569/, RM II 257 a /RMK II 1750/, RM II 297 c /RMK II 1974/, RM II F 416 /RMK II 2127/, Ráth 1011 /RMK II 2296/, RM II 591 /RMK II 1902/, RM I 8° 616/1-2 /RMK I 1534/, RM II 306 /RMK II 2024/, RM II 328 b /RMK II 2132/, RM II 329 /RMK II 2133, XXII. tábla/, RM II 376 /RMK II 2384/, RM I 8° 674

/RMK I 1606/, RM II 250 /RMK II 1700/, Ráth 405 /Pázmány Péter: Imádságos könyv. 7. kiad. Nagyszombat, 1689. Szabó Károly nem ismeri./ Az előbbieken felsorolt valamennyi kötés nagyszombati nyomtatványt borít, amelyeknek a megjelenése 1680 és 1709 közé esik. A kötések közül egyedül az RM I 8° 674 előtábláján van évszám: 1724. Készítésük idejét a XVIII. század első negyedére te-
szem. A nagyszombati könyvkötők közül név szerint egyet sem ismerünk. Többek között ezek felderítése is a további kutatások feladata. A XVII. századból a nagyszombati Senker Jánosról közvetve tudjuk, hogy könyvkötő volt, mert a neves Georg Steinhübel²⁷⁵ nála szabadult fel.

Természetesen nemcsak Nagyszombatban, hanem az előbbieken már említett Pozsonyban és Győrben, de Lőcsén és talán más felvidéki városunkban, sőt Erdélyben is, kötöttek könyveket hasonló barokk stílusban. Három kolozsvári nyomtatvány kötését említem, amelyek közül különösen szép a Ráth 884 /RMK II 1797/ aranyozott barokk kötése, továbbá az RM I 8° 558 /RMK I 1180/, valamint a Ráth F 267,270 /RMK I 970/ igen díszes, aranyozott kötését, amelyen Stephanus Deli neve és az 1751-es évszám látható. S végül két kötés van még hátra a nagyszombatinak nevezett csoportból: az Rk 4316/1983-nak /RMK I 1496, Gergely-könyvtár 266/ és ugyanezen mű egy másik példányának, az RM I F 43-nak /RMK I 1496/ a kötése. A két tábla egy kéztől származik, motívumaik teljesen megegyeznek a tipikus nagyszombati motívumokkal, de a tábla felosztása eltér azokétól, amennyiben szalagokkal határolt mezőkre oszlik a tábla felülete. Emellett megjelenik rajta egy újfajta, gyakran vázából kinyúló leveles ág, amely érdekes módon a hamarosan bemutatásra kerülő neves debreceni kötésekben válik majd kedveltté. De Nagyszombatban ez már a hanyatlás időszakába tartozik, amely a nyomdának Budára történő áthelyezésével a kötések tekin-

tetésben végérvényessé válik.

Mielőtt azonban rátérnék a debreceni kötésekre, szólni kell röviden az un. kalendáriumi kötésekről. Ezek legfőbb jellemzője, hogy datáltak, a tábla felületét teljesen betölti az aranyozott vagy ezüstözött, finom munkának egyáltalán nem nevezhető indafonat és a magyar, később osztrák címer, olykor uralkodói portrék társaságában. Időrendben felsorolva ezek a következők: 1639: RM I 8° 241 /RMK I 688/, 1647: RM I 8° 142 /RMK I 788/, 1664: RM I 8° 143 /RMK I 1008/, 1672: RM I 8° 144 /RMK I 1143/, 1683: Ráth 827 /Tyrnauerischer Schreib-Kalender auff ... 1683. Szabó Károly nem ismeri./, 1688: RM II 403 /RMK II 1636/ és végül 1696: RM II 571 /RMK II 1841/. E kötések többnyire a nyugati határszél városaiban és a Felvidéken készültek. Időben korábbi kalendáriumi kötésekről is tudunk, Borsa Gedeon Manlius könyvkötői tevékenysége kapcsán ilyenekről is írt.²⁷⁶

A XVIII. században párhuzamosan sokféle kötéstípussal találkozhatunk. Véleményem szerint ezek egyik legizlélsebb és legszebb típusát azok a kötések alkotják, amelyeken a dekoratív keret kap hangsúlyt, s gyakran a tábla közepén nincs is díszítmény, viszont a bőrt márványozzák, s a gerincet mindig aranyozott mintákkal díszítik. Három ilyen emelek ki az Akadémia Könyvtárának anyagából: az RM II F 570 /RMK II 1510/, a Ráth 423/1 /RMK I 1442/ és az RM I 8° 595 /RMK I 1395/ kötését; az utóbbi kötésen monogram és 1751-es évszám látható.

A fenti kötések másik változatát képviseli a XVIII-XIX. századi kötések legtöbbsége, vagyis azok a sima egész bőr- vagy félbőr-kötések, amelyeknek csak a gerincét díszítik, és aranyozzák. A sok közül csak kettőt említek; az egyik az RM I F 26 /RMK I 1482/ kötése, rajta I S monogram és 1736-os évszám, a másik a Ráth F 42 /RMK I 207, RMNy 541/, s benne kézírásos bejegyzés:

"Comparavit me Paulus Bognár Jaurini 1754". Ha ezt a könyvet Bognár Pál Győrben vette, akkor feltehetően ott is kötötték.

A magyarországi könyvkötőcéhek történetének ezideig csak egyes részletei ismertek.²⁷⁷ Érdekes, hogy míg hazánkban a nyomdászok sohasem alkottak céhet, addig a könyvkötők már a XVII. század folyamán megkezdték a céhalapításokat. A történeti Magyarország területén az eddig ismert legkorábbi könyvkötőcéh Pozsonyban jött létre. A pozsonyi könyvkötőcéhkönyv első bejegyzése 1658. február 10-én kelt. A pozsonyi céhhez tartoztak a soproni könyvkötők. Legénykönyvet ugyan már 1666-tól vezettek, de csak 1788-tól önállósították magukat. Egyébként Sopronhoz tartozott Szombathely, Kőszeg és Magyaróvár is.

A nagyszombati és lőcsei könyvkötőcéhekről közvetett adataink vannak, de a lőcsei céh valószínűleg már az 1699-es privilégium előtt megkapta a várostól szabályainak megerősítését. 1700-ban a lőcsei könyvkötők az eperjesiekkel együtt dolgoztak. A kassai könyvkötők előbb a lőcseiek filiáléjaként működtek, majd 1699-ben I. Lipót megerősítette céhszabályzatukat, míg végül 1705-ben II. Rákóczi Ferenc től védlevelet kaptak, amelyben privilégiumot biztosítottak a maguk számára könyvek árusításához.

Debrecenben öt mester alapította meg a könyvkötőcéhet 1705-ben. A kassai könyvkötők szabályzatát másolták le és hitelesítették a városi tanácsnál. Sokáig a debreceniekhez tartoztak a kolozsváriak, míg 1809-ben ők is önálló céhhé alakultak. Debrecenben tanultak és gyakorlatilag oda is tartoztak Kecskemét városának a könyvkötői is.

Már a XVI. század derekán diadalra jutott Debrecenben a kálvini reformáció. Akkor vált a ferences rendi iskola városi protestáns iskolává, s ebből fejlődött ki a híres debreceni református kollégium. 1588-ban kezdődik az anyakönyv /Series/ az

iskola tanulóiról. Az iskola fenntartásának terheit a város viselte. Mindez kedvező talajt biztosított mind a nyomda, mind a könyvkötőipar számára. Az első név szerint ismert debreceni könyvkötő Fodorik Menyhért. 1630-ban kötött szerződést a városi tanáccsal, hogy a tanács számára folyamatosan kijavítja, illetve ujraköti a könyveket.²⁷⁸ Könyvkötőből lett nyomdásszá Töltési István, aki Amsterdamban Misztótfalusi Kis Miklós mellett tanulta a szakmát. A XVIII. század elején, a céh alapításkor öt könyvkötőmester dolgozott Debrecenben: Dévai Sámuel és Mihály, Siri Gábor és Márton, valamint Mátyás Deák. A debreceni könyvkötészet virágkora a XVIII. századra esik, s csaknem másfél évszázadig tart. A szép, festett pergamen kötésekéről először Varju Elemér írt²⁷⁹, alapos elemző tanulmányt. A színes pergamen kötések házája eredetileg valószínűleg Hollandia és Észak-Németország, de sehol másutt nem talált ez a kötéstípus olyan termékeny talajra, mint Debrecenben. Ezeket a kötések lakkfestékekkel színezték. A felületet szalagfonat tagolja, s az így nyert kisebb mezőket különböző színűre festették. E mezőkben aranyozott inda- és virágdíszitmények helyezkednek el. Az elő- és a háttábla mindig megegyezik. A könyvek metszése is aranyozott. A mesterré lenni akaró legénynek négy különböző méretű könyvet kellett bekötnie. A debreceni könyvkötők a "remekmunkához" a református kollégium könyvtárából kölcsönöztek könyveket. Ennek köszönhető, hogy egy sor debreceni kötés ma is megtalálható a kollégium könyvtárában. Több ilyen ajándék-kötésbe a könyvtáros annak idején beírta, hogy mikor és ki kötötte be. A debreceni mesterek hírnevének a tanubizonyosága az is, hogy a XVIII-XIX. század folyamán sok más városból való magyar és külföldi - elsősorban német - könyvkötőlegény kereste fel a város könyvkötőcéhét. 1734 és 1864 között a következő külföldi városokból tanultak Debrecenben könyvkötő-

legények: Altona, Anspach, Augsburg, Bécs, Berlin, Darmstadt, Frankfurt a.d. Oder, Graz, Heidelberg, Homburg, Leipzig, Lindenau, Mainz, Mannheim, München, Münster, Nassau, Odensee, Regensburg és Stettin városából.²⁸⁰

Az Akadémia Könyvtárában az 541.154 jelzeten a debreceni festett hártyakötések egy igen szép példánya található. A kötés a Károli fordította Bibliát borítja, mely Bázelen jelent meg 1770-ben. Ehhez csatlakozik a nemrég megvásárolt Gergely-könyvtárból egy énekeskönyv az 549.888 jelzeten. De további kilenc igen szép, részben debreceni, részben a debreceni festett pergamenkötések stílusában készített kötés sorolható még ide, amelyek nemrég kerültek az Akadémia Könyvtára birtokába dr. Pethe László ajándékaként. Kivétel nélkül Bibliát, szerkönyvet vagy énekeskönyvet tartalmaznak.²⁸¹

A törökök alóli felszabadulás után Pest és Buda fokozatosan egyre jelentősebb szerepet kezdett játszani az ország gazdasági és művelődési életében. Hamarosan könyvkötők is megtelepedtek itt, aminek ékes bizonyítéka, hogy céhalapítási szándékukban önálló céhszabályzatot állítottak össze, amelyet a városi tanács 1746-ban erősített meg. Két pesti, Kohr József és Péchy András, és egy komáromi könyvkötő, továbbá egy pesti szobrász, Grundrich Károly alapította meg a céhet.²⁸² Kohr József műhelyét fia, Péchy Andrásét Müller Jakab vitte tovább, akinek özvegyét 1776-ban id. Fischer János vette el. Ennek fia is keresett könyvkötő volt.²⁸³ Id. Fischer sokat dolgozott például gr. Ráday Gedeon számára. 1687 és 1848 között harmincegy könyvkereskedő kapott Pesten polgárjogot, s egy részük könyvkötéssel is foglalkozott. Minderre döntő befolyással volt, hogy 1777-ben Budára, majd 1783-ban Pestre helyezték át Nagyszombatból az egyetemet és a nyomdát.

Ifj. Fischer János apja műhelyében tanult Pesten, de az

1800-as évek elején több ízben is járt hosszabb-rövidebb vándor-
 uton. A kötések összehasonlítása alapján feltehető, hogy a híres
 bécsi könyvkötőnél, G. F. Kraussnál is tanult.²⁸⁴ A magyar kötés-
 történetben azért tölt be jelentős szerepet, mert antik elemeket
 felmutató empire stílusú batikolt könyvkötéseket készített, s né-
 melyiket mesterjelzéssel is ellátta. Tudomásom szerint az Akadé-
 mia Könyvtárának /egyelőre/ nincsen ilyen kötése, de mivel e
 disszertációban a kódexek, az ősnymtatványok, az antikvák és a
 régi magyar könyvek kötéseinek a vizsgálatát tűztem célul magam
 elé, s Fischer János tevékenysége időben ezeknél jóval későbbi,
 lehet, hogy a továbbiakban, a magyar kötéstörténet kiterjedtebb
 vizsgálata alkalmával az Akadémia Könyvtára egyéb régikönyv anya-
 gában előkerülnek Fischer-féle kötések is. Már a debreceni fes-
 tett pergamen kötések tárgyalásával is túlléptem az 1800-as idő-
 határt, az Akadémia Könyvtárának egyéb muzeális régi könyvei kö-
 szül emelve ki azokat. Nem törekedhettem teljességre, mégis az
 Akadémia Könyvtára Régi Könyvek Gyűjteményében található figye-
 lemre méltó történeti kötések így is szinte teljes keresztmet-
 szetét tudták nyújtani a magyar könyvkötés történetének. Igazán
 teljessé nem is akkor válik majd a kép, ha az Akadémia Könyvtá-
 rának egyéb régi könyveit veszem számba, hanem ha az Országos
 Széchényi és az Egyetemi Könyvtár, valamint néhány egyházi gyűj-
 temény régikönyv anyagát is vizsgálat tárgyává tesszük.

ÖSSZEFOGLALÁS

Eredmények, következtetések, feladatok

Magyarországon ez az első kísérlet arra, hogy egy olyan könyvtárnak, amely kiemelkedő jelentőségű régikönyv anyaggal rendelkezik, számba vegyük történeti kötéseit, s diszítőmotívumait és a kötéstábla felépítése alapján meghatározzuk stílusukat, hozzávetőlegesen készítési helyüket és idejüket. Nem az volt a feladatom, hogy kötéstörténetet írjak, hanem, hogy feltárjam az Akadémia Könyvtárának gótikus és reneszánsz stílusban készített külföldi eredetű kötéseit, továbbá, hogy ezek tanulságait is hasznosítva minél teljesebben kiválasszam a Könyvtár Régi Könyvek Gyűjteményéből a magyarországi kötéseket a XVIII-XIX. század fordulójáig. A feltárás természetesen megköveteli az anyag rendezését, rendszerezését, ez pedig csak a kötések meghatározása során válik lehetségessé. Az európai kötéstörténetet különböző céllal és igénnyel már többen is megírták. A magyarországi kötéstörténettel még adósok vagyunk. Ezt azonban nem lehet megírni egy-egy könyvtár magyar kötéseinek a feltárása és elemzése nélkül. Nem lehet szintézist készíteni analízis nélkül. Az Akadémia Könyvtárában elvégeztem az analízálás aprólékos munkáját. Ennek alapján gyorsabban és biztosabban el lehet /és kell/ majd végezni a kiválasztást más nagykönyvtárakban és néhány egyházi gyűjteményben is. Azután lehet majd megírni a magyar könyvkötés történetét. Ez a következő és nagyon nagy feladat, amely a magyar könyvtörténet és művelődéstörténet számára hasznos és kiegészítő új eredményeket hoz majd. Ehhez is hozzájárulnak e disszertáció eredményei.

Meggedhetetlen volt, hogy a kötések meghatározásában alapvető segédkönyveket a gótikus és reneszánsz kötések bevezetőjében ismertessem, részletesen elemezzem, szóljak erényeikről és hiányosságaikról. Szinte mondani sem kell, hogy hasonló segédkönyv, bélyegzőrepertórium a magyarországi kötések meghatározásához nem áll még rendelkezésre. Ennek az összeállítására is további feladat, s a disszertáció ehhez is számos adatot szolgáltat.

A kötések leírásában, meghatározásában és csoportokba sorolásánál a nemzetközileg kialakult módszereket követtem. Ez elsősorban a gótikus és reneszánsz kötéseknél volt maradéktalanul megvalósítható.

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára művészi kötéseinek vizsgálatából a következő fontosabb eredmények szűrhetők le.

I. A gótikus stílus nemzetközi jellegét a kötések is igazolják. Bár az Akadémia Könyvtárának gótikus kötéseinek többségükben németországiak, láthattuk, hogy mind a kompozíciót, mind a motívumkincset tekintve hasonló kötéseket készítettek Bécsben, Boroszlóban /Wroclaw/, Erfurtban, a svájci Freiburgban vagy Prágában. Az is kiderült, hogy a kolostori és polgári műhelyekből származó gótikus kötések között nincs stílusbeli különbség. Sok kolostor rendelkezett könyvkötőműhellyel, mégsem rendkívüli, hogy bekötve is vásárolnak könyveket, ha az kedvezőbb /például a tegernseei bencések Augsburgból/, de az is előfordul, hogy a kolostori műhely külső megrendelőnek is dolgozott /Rebdorf, Wiblingen/. Néhány esetben az Akadémia Könyvtárának kötéseit azt bizonyítják, hogy egy-egy könyvkötőműhelynek a szakirodalomban rögzített működési idejét hosszabb időszakokra kell kiterjeszteni /pl. Scheyern/. Ugyancsak a kötések elemzése mutat arra, hogy azonos városban működő, a szakirodalomban már meghatározott

könyvkötőműhelyek közül egy-egyét indokolt összevonni /pl. Nürnbergben: Kyriss Nr. 65 és Nr. 115 alatt Franz Staindorffer műhelye és a Kobergernek dolgozó polgári műhely egy és ugyanaz; vagy ugyancsak egy műhelynek tartom az Ulmban működő, Kyrissnél kétőnek vett Nr. 126 és Nr. 127 alatt bemutatott műhelyeket/. Más esetben valószínű, hogy egy-egy nagyobb városban /pl. Köln/ több könyvkötőműhely működött, mint ahányról a szakirodalom eddig tudott. Ismert tény volt, hogy a bécsi domonkosok rendelkeztek könyvkötőműhellyel, de kötéseik jellemzőit és a műhely szerszámkészletét az Akadémia Könyvtárának onnan eredő kötéseit, az Osztrák Nemzeti Könyvtár és a ma is fennálló bécsi domonkos konvent könyvtára ide vonatkozó kódexeinek és ősnymtatványainak a kötéseit alapján én határoztam meg és állítottam össze.

A Koberger-kötések vizsgálatánál /I.3./ e helyen nem szorítottam csak az ősnymtatványokra, mint tettem bölcsészdoktori értekezésemben. A vizsgálat más irányu kiterjesztése megerősítette a korábbi eredményeket. A Koberger-kötések elemzésével tisztáztam a XV. századi kiadói kötés fogalmát és létjogosultságát. Ennek kapcsán jól lehetett illusztrálni azt is, hogy - mivel gazdaságosabb a kelendő műveket bekötve eladni - a könyvkereskedelem fokozatosan összekapcsolódott a könyvek bekötésével egy-egy kereskedelmi központban /Nürnberg, Lipcse, Augsburg/. Lipcséről a polgári műhelyeknél /I.2./ szóltam, Augsburgról az átmeneti stílusú kötések tárgyalásánál /I.4./.

Több tanulságot is nyújt a gótikus kötéseknek ez a negyedik alfejezete. Míg az azt megelőző három alfejezetben tárgyalt kötések nagyrészt ősnymtatványokat borítanak, itt nagyjából XVI. századiak a nyomtatványok. Bármennyire is önkényesnek tűnik tehát akár a nyomdászati-, akár a kötéstörténetben az 1500. év mint határvonal, a nyomtatványok és kötéseik együttes vizsgálá-

takor mégis kiderül, hogy reális dolog általában a XV. században gótikus, a XVI. században pedig reneszánsz kötésekről beszélni. Különösen érvényes ez a német nyelvterületen készített kötések esetében.

A XV. század végi s a XVI. század eleji gótikus és reneszánsz kötések között számos olyan akadt, amelyekben magyar szerzők, Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát művei voltak bekötve. Különösen Pelbárt műveit adták ki újra és újra, legtöbbször Hagenauban, s ezek jó részét Augsburgban kötötték be. Művei igen kelendőek voltak, s a kötések nemcsak Pelbárt nagy népszerűségét bizonyítják, hanem azt is mutatják, hogy hol forgatták Pelbárt munkáit.

II. A német reneszánsz kötések fejezetei közül az elsőben tárgyalt, iniciáléval jelölt kötések Haebler alapján egzakt meghatározást tettek lehetővé. Ezek között öt mester van, aki Haeblernél nem szerepel /P. F. W, P. K., G. L., C. M., M. P./. Nyitott marad a kérdés, s további kutatás döntheti el, hogy Gregor Lademann /G. L./ és M. P. /RM I 8° 1/ vajon nem magyar mesterek-e?

Az Akadémia Könyvtára régikönyv anyagának előtörténete szempontjából általában megállapítható a németországi eredet, az iniciálás kötésekénél pedig Wittenberg kiemelkedő szerepe. Talán nem felesleges visszautalni általános könyvtörténeti jelentősége miatt a datált görgetős és lemezes /II.1.2/ és a datált német reneszánsz kötések /II.1.4/ fejezetre sem. A datált diszítószerszámok gyakran korábbiak, mint az általuk diszített kötésben található művek, amiből arra következtethetünk, hogy milyen hosszú ideig tevékenykedett a könyvkötő, s mennyi éven át használta az adott görgetőt vagy lemezt. Még érdekesebb, hogy a bekötés éve több évtizeddel későbbi lehet, mint a kötésben lévő nyomtatvány,

ami viszont - a művek elemzése után - azt bizonyítja, hogy egyes standard műveket /a Bibliát, Luther, Temesvári Pelbárt vagy Livius munkáit/ érdemes volt annyi sok év után is bekötni, ha netán addig kötetlenül álltak volna, vagy - ami valószínűbb - elhasználódott kötésüket újabbal pótolni.

Bár önmagában nem csekély számú, az előbbiekkal összehasonlítva mégis kevés /hatvanhét/ olasz típusú reneszánsz kötést különítettem el az Akadémia Könyvtára régi könyveinek vizsgált alegységeiben. A kötések elemzésének eredményei a következők:

A tipikusan olasz reneszánsz kötésben lévő művek megjelenési helye: Bologna, Brescia, Firenze, Lyon, Milánó, Párizs, Róma, Treviso, Velence és Vicenza, valamint Bazel és Hagenau. Tehát döntő többségük olasz város, s ezek között is vezet Velence, ahol másfélszer annyi mű jelent meg, mint a többi olasz városban együttvéve. Az olasz reneszánsz kötésű kódexek készítési helye is több mint valószínűen Itália. Tudjuk, hogy a könyveket általában nem ott kötötték be, ahol nyomtatták; kivételek elsősorban a kiadói kötések /pl. a velencei Aldus Manutius, vagy a nürnbergi Anton Koberger/, mégis szembevetendő, hogy a tipikusan olasz stílusú reneszánsz kötések többségükben itáliai nyomdák termékeit borítják. A könyveket ugyanis nem ugyanabban a városban, de jobbra ugyanazon a nyelvterületen kötötték be, hiszen a könyvek tartalma meghatározta a vevőkört, s a vevők a kötés milyenségét. Minthogy a franciák az itáliai példákat követték - ezért is lehet a reneszánsz kötések több periódusa közül olasz-francia periódusról is beszélni -, Párizs és Lyon kötéstörténetileg az olasz reneszánszhoz tartozik.

Itáliai nyomtatványok a XV-XVI. században /persze később is/ piacra találtak német földön is, de a XVI. század német reformációs irodalma nem hódított ilyen mértékben az Alpoktól dél-

re. Itáliai nyomdák termékei tehát lehetnek német gótikus vagy később német reneszánsz kötésekben, de olasz típusu reneszánsz kötésben szinte kizárólag itáliai nyomtatványok találhatóak. A kötések ez esetben tehát a művek áramlásának az irányát is mutatják.

III. A magyar kötéskutatás a múlt század derekán indult meg, tehát körülbelül ugyanakkor, amikor a nemzetközi. Elemző résztanulmány azonban kevés született. Az Akadémia Könyvtárának magyar kötéseit a reneszánsz un. olasz-magyar periódusának harmadik szakaszába sorolhatóakkal, vagyis aránylag későiekkel kezdődnek. Ezek száma azonban elég tekintélyes /huszonnyolc/, s a XVI. század első négy évtizedéből valók. Kutatásaim folyamán több mint kétszer annyit sikerült feltárni, mint amennyi Könyvtárunk állományából eddig ismert volt. Azt igyekeztem bebizonyítani, hogy az olasz-magyar reneszánsz nem csupán 1520-ig, esetleg 1526-ig, hanem, legalábbis Budán, 1541-ig tart.

A XVI. század közepe után készült, ránk maradt, s az Akadémia Könyvtárában őrzött nyugat-magyarországi, felvidéki és erdélyi eredetű kötések viszont teljesen a német reneszánsz kötések diszítését és felépítését követik. Harmincöt ilyen német típusu magyar reneszánsz kötetet tárgyaltam, s kiemeltem, hogy e kötések sajátja, hogy ritkán fordul elő rajtuk lemezdisz. Ennek, szerintem, anyagi oka is lehet. Egyrészt maga a lemez drágább, másrészt a bőrbe préseléséhez nem elég a pusztai kézi erő, hanem kézi prés szükséges.

Élénk kapcsolatra derítenek fényt a kötések Kassa, Debrecen, Kolozsvár és lengyel városok, mindenekelőtt Krakkó között. Valószínűleg Kassa a közvetítő, vagy legalábbis a kereskedelmi útvonal közbeeső állomása.

A magyar kötéstörténetben nagyon sok a fehér folt. Ez egyrészt azért van, mert az emlékek nagyon szétszóródtak, másrészt, mert sok elpusztult. Több részterületen még a kötések pusztaszámbavételénél tartunk. Csak egy-egy kérdést vizsgáltak meg behatóbban, pl. a debreceni kötéseket, az erdélyi legyeződíszes kötéseket, s a reneszánsz olasz-magyar periódusát. De még ezek sem megoldott és lezárt kérdések! Nincs eldöntve, hogy a debreceni kötések hazai földön sarjadtak-e - mint Takács Béla harcosan állítja -, vagy németalföldi minták ihlették őket, mint Varju Elemér mondja. Az erdélyi kötésekkel kapcsolatos kérdéseket ottani, helybeli kutatásokkal lehetne /és kellene/ tisztázni, ha erre egyszer mód nyílik. A reneszánsz kötésekkel illetően olyan alapvető feladat van hátra, mint a korvinák kötései-
nek pontos elemzése, teljes bélyegzőkészletük összeállítása, a könyvkötőműhely helyének és működési idejének valamelyes körülhatárolása, a könyvkötők kilétének a tisztázása.

A magyar kötéstörténetet tárgyaló fejezetben a teljes áttekintés kedvéért igyekeztem összefoglalni az egész magyarországi kötéskutatást érintő szakirodalmat, noha az Akadémia Könyvtárában nincsenek minden kötéstörténeti állomásnak reprezentánsai. Szükség volt erre azért, hogy a vizsgált állomány művészi kötéstábláit a magyar kötéstörténetbe ágyazva, a fejlődés folyamatában mutathassam be. Azoknak a kötéseknek vagy kötéstípusoknak a rövid tárgyalásakor, amelyek nem az Akadémia Könyvtárából valók, és magam nem kutattam, a szakirodalom megállapításait ezuttal változtatás nélkül vettem át.

Az eredmények hasznosításának a lehetőségei a következőkben foglalhatók össze:

Az eredmények alátámasztják az eredeti kötések vizsgálatának a fontosságát; hozzájárulnak a hazai és az európai kötet-történet teljesebbé tételéhez és a megírásra váró magyar kötet-történethez; adalékokat szolgáltatnak a magyarországi kultúra és kulturális kapcsolatok történetéhez. Az értekezés előmozdítja a magyar múlt szellemi, művészi értékeinek megismertetését, közkinccsé tételét.²⁸⁵ A leírt módszerek és az elért eredmények ösztönöznek arra, hogy hasonló feltáró, rendszerező, elemző munka más magyar könyvtárakban is meginduljon, s mindenekelőtt azt példázzák, hogy mennyire fontos az eredeti kötések teljes megóvása és szakszerű restaurálása.

Köszönetnyilvánítás

E helyütt is köszönetemet és nagyrabecsülésemet fejezem ki dr. Csapodi Csaba c. egyetemi tanárnak, az irodalomtudomány doktorának, aki az MTA Könyvtára állományában lévő értékes kötetláblák katalógizálását és kutatását már évekkel korábban szorgalmazta, majd engem ebben a munkában elindított és kutatásra ösztönzött, munkámat támogatta, mindvégig figyelemmel kísérte, bíráló megjegyzéseivel segítette.

Köszönetemet fejezem ki aspiránsvezetőnek, dr. Fülöp Géza egyetemi docensnek, az irodalomtudomány kandidátusának, hogy aspiránsi munkám elvégzésében, az értekezés kialakításában irányított, hasznos tanácsaival, észrevételeivel segített.

Köszönettel tartozom az MTA Könyvtára Igazgatóságának, dr. Rózsa György főigazgatónak, a közgazdaságtudomány kandidátusának és dr. Rejtő István igazgatóhelyettesnek, az irodalomtudomány kandidátusának, valamint dr. Fülöpné dr. Csanak Dóra osztályvezetőnek, az irodalomtudomány kandidátusának, hogy a Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteményében kutatásaimat lehetővé tették és támogatták.

Köszönöm a hasznos észrevételeket, kiegészítéseket és a segítséget távolabbi és közvetlen kollégáimnak, különösen dr. Ritoókné dr. Szalay Ágnesnek, dr. Körmendy Kingának és dr. Harasztiné dr. Takács Mariannának, a művészettörténettudomány doktorának.

Végül köszönetet mondok mindazoknak, akik hozzászólásaikkal a disszertáció végleges kialakításában segítettek.

Irodalmi jegyzetek

- 1, SCHUNKE, Ilse: Von der Bedeutung der Einbandwissenschaft für den Bibliothekar. = Zentralblatt für Bibliothekswesen 82, 1968. 522. p.
- 2, FITZ József: A magyar könyv története 1711-ig. Bp. 1959. 9. p.
- 3, F. CSANAK Dóra: Az Akadémiai Könyvtár története a szabadságharcig. Bp. 1959. = Az MTA Könyvtárának kiadványai 14.
- 4, RITÓKNÉ SZALAY Ágnes: Az Akadémia Könyvtárának Régikönyv-gyűjteménye. = MKSzele 1977, 18. p.
- 5, Ráth György Régi Magyar Könyvtára. Bp. 1905. IV. p.
- 6, GERGELY Pál: A Magyar Tudományos Akadémiára hagyott Vigyázó-vagyon sorsa. Bp. 1971. = Az MTA Könyvtárának kiadványai 63.
- 7, BERLÁSZ Jenő: Az Akadémia Könyvtár Kézirattárának átalakulása. Bp. 1957. = Az MTA Könyvtárának kiadványai 4.
- 8, Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur. Ed. Géza Sajó - Erzsébet Soltész. Vol. 1-2. Bp. 1970.
- 9, SZABÓ Károly: Régi Magyar Könyvtár I-II. Bp. 1879-1885.
SZABÓ Károly - HELLEBRANT Árpád: Régi Magyar Könyvtár III. 1-2. köt. Bp. 1896-1898.
SZTRIPSZKY Híador: Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I-II. kötetéhez. Pótlások és igazítások 1472-1711. Bp. 1912. /Kézirat gyanánt/
- 10, Régi magyarországi nyomtatványok. 1. köt.: 1473-1600.
2. köt.: 1601-1635. Borsa Gedeon, Hervay Ferenc stb. munkája. Bp. 1971-1983.
- 11, KYRISS, Ernst: Verzierte gotische Einbände im alten deutschen Sprachgebiet. Textband, 1-3. Tafelband. Stuttgart, 1951-1958.
- 12, SCHUNKE, Ilse: Die Schwenke-Sammlung gotischer Stempel- und Einbanddurchreibungen nach Motiven geordnet und nach Werkstätten bestimmt und beschrieben. I. Einzelstempel. Berlin, 1979. = Beiträge zur Inkunabelkunde. Dritte Folge 7.
- 13, MEZEY László: Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata. Bp. 1979. 42. p.
- 14, HELWIG, Hellmuth: Das deutsche Buchbinder-Handwerk. Handwerks- und Kulturgeschichte. 1-2. Bd. Stuttgart, 1962-1965. 1. köt. 8-9. p.

- 15, SCHWENKE, Paul: Die Buchbinderei des Petersklosters. = Theele, Joseph: Die Handschriften des Benediktinerklosters S. Petri zu Erfurt. Leipzig, 1920. 38-45. p.
- 16, GOFF, Frederick Richmond: Fifteenth-century stamped bindings from the Benedictine monastery of St. Peter at Erfurt. = Gutenberg Jahrbuch 1969. 274-279. p.
- 17, GELDNER, Ferdinand: Bekannte und unbekannte bayerische Klosterbuchbindereien der spätgotischen Zeit. = Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel. Frankfurter Ausgabe. Nr. 75 a, 1958. Sondernummer A, 1259. p.
- 18, KYRISS id. mű Textband 146. p.
- 19, FODOR Adrienne: Die Bibliothek der Kartause Lechnitz in der Zips vor 1500. = Armarium. Studia ex historia scripturae, librorum et ephemeridum. Bp. 1976. 49-70. p.
- 20, GOLDSCHMIDT, Ernst Philipp: Gothic and renaissance bookbindings. Vol. 1: Text. Vol. 2: Plates. 2. unchanged ed. Nieuwkoop-Amsterdam, 1967. 249. p. CV. tábla 165. bélyegző.
- 21, WATTENBACH, Wilhelm: Das Schriftwesen im Mittelalter. 3. verm. Aufl. Leipzig, 1896. 399. p.
- 22, A kötés vizsgálatakor sikerült a nyomtatványt is pontosabban datálni, amikoris kiderült, hogy a Ráth 1062/2 ősnymtatvány. Ugyanez a mű a CIH-ben 2559 számon van jegyzékbe véve, de a Ráth 1062/2 természetesen nincs regisztrálva. Ezért adtam meg a BMC számot.
- 23, SCHMIDT, Reinhold: Handschriftliche Eintragungen in einem Inkunabel-Druck. = Der Sammler 12, 1890. 7. p.
- 24, ADAM, Paul: Einband aus Kloster Rebdorf. = Monatschrift für Buchbinderei und verwandte Gewerbe 2, 1891. 7. p.
- 25, GRUEL, Léon: Manuel historique et bibliographique de l' amateur des reliures. P. 2. Paris, 1905. 136-137. p.
- 26, HUSUNG, Max Joseph: Bucheinbände aus der Preussischen Staatsbibliothek zu Berlin. Leipzig, 1925. 9. p. Abb. 24.
- 27, ENDRES, Heinrich: Die Einbandforschung in Franken. = Jahrbuch der Einbandkunst 1. Leipzig, 1927. 33. p.
- 28, GOLDSCHMIDT id. mű 183-184. p. XXVIII. tábla.
- 29, ROZSONDAI Marianne: Ein unbekannter Rebdorfer Einband in der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. = Gutenberg Jahrbuch 1971. 373-379. p.
- 30, FOOT-ROMME, Mirjam M.: Influences from The Netherlands on bookbinding in England during the late fifteenth and early sixteenth centuries. = Actes du XIe Congres International de Bibliophilie. Bruxelles, 1979. 39-64. p.

- 31, SCHMIDT, Adolf: Bucheinbände aus dem XIV-XIX. Jahrhundert in der Landesbibliothek zu Darmstadt. Leipzig, 1921. 14. p. XXII. tábla 29. kép.
- 32, LESKIEN, Elfriede: Zwei spätgotische Einbände niederländischer Herkunft. = Gutenberg Jahrbuch 1961. 292-295. p.
- 33, GELDNER, Ferdinand: Alte Bamberger Einbände der 36 Zeiligen Bibel. = Gutenberg Jahrbuch 1952. 173-175. p.
- 34, WEALE, W. H. James - TAYLOR, Laurence: Early stamped bookbindings in the British Museum. London, 1922. 58, 60. p. Nr. 135, 139, X. tábla 15-17. bélyegzők.
- 35, HELWIG, Hellmuth: Deutsche Klosterbuchbindereien. Eine Übersicht. = Archiv für Geschichte des Buchwesens 4, 1961. 274. p.
- 36, Mittelalterliche Bibliothekskataloge Österreichs. Hrsg. von der Akademie der Wissenschaften in Wien. Bd. 1. Niederösterreich. Bearb. von Theodor Gottlieb. Wien, 1915. 284. p.
- 37, WEALE - TAYLOR id. mű 119-120. p. XXI. tábla. GOLDSCHMIDT id. mű 139-140. p. C. tábla 9. bélyegző.
- 38, HAMANOVÁ, Pavlína: Z dějin knižní vazby. Praha, 1959. 46, 185. p.
- 39, HOLTER, Kurt: Verzierte Wiener Bucheinbände der Spätgotik und Frührenaissance. Werkgruppen und Stempeltabellen. = Codices manuscripti 1977. Sonderheft, 16. p.
- 40, ROZSONDAI Marianne: Wiener Dominikanereinbände in der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. = Gutenberg Jahrbuch 1981. 234-244. p.
- 41, FRANK, Isnard Wilhelm: Hausstudium und Universitätsstudium der Wiener Dominikaner bis 1500. = Archiv für Österreichische Geschichte 127. Wien, 1968. 280-283. p.
- 42, Mittelalterliche Bibliothekskataloge Österreichs ... id. mű 284. p.
- 43, SCHUNKE, Ilse: Zur Frage der ungarischen Frührenaissanceeinbände. = Gutenberg Jahrbuch 1965. 390. p.
- 44, FÜGEDI Erik: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1981. 70. p.
- 45, WEALE - TAYLOR id. mű XX. tábla 7. bélyegző.
- 46, HOLTER id. mű 11. p.
- 47, HORODISCH, A.: Die Buchbinderei der Franziskaner in Freiburg im 15. und 16. Jahrhundert. = Zeitschrift für schweizerische Archeologie und Kunstgeschichte 6, 1944. 207-243. p.

- 48, WATTENBACH id. mű 391. p.
- 49, KYRISS, Ernst: Der Augsburger Drucker Ambrosius Keller als Buchbinder. = Gutenberg Jahrbuch 1952. 176-179. p.
- 50, GOLDSCHMIDT id. mű 33, 43, 139, 153. p. VII. tábla és XCIX/8. bélyegző.
- 51, ROZSONDAI Marianne: Die Bücher eines Dominikaners der 15. Jahrhunderts. = Gutenberg Jahrbuch 1982. 186-192. p.
- 52, BRESSLAU, Harry: Bamberger Studien. = Neues Archiv der Gesellschaft für Ältere deutsche Geschichtskunde 21, 1896. 192. p.
- 53, KYRISS: Verzierte gotische Einbände ... id. mű Tafelband 1. 20. p.
- 54, HOLTER id. mű B₃ tábla.
- 55, HOLTER id. mű 12. p.
- 56, CSAPODI Csaba: Catalogus collectionis codicum Latinorum et Graecorum Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungariae. = Az MTA Könyvtára Kézirattárának katalógusai 15. Megjelenés alatt. /A továbbiakban: CSAPODI: Catalogus cod. Lat./
- 57, SZ. KOROKNAY Éva: Magyar reneszánsz könyvkötések. Kolostori és polgári műhelyek. Bp. 1973. = Művészettörténeti füzetek 6. Jegyzék 81. A K 461 korábbi jelzete Cod. Lat. 4° 27 volt.
- 58, CSAPODI: Catalogus cod. Lat.
- 59, CSAPODI: Catalogus cod. Lat.
- 60, SCHOTTENLOHER, Karl: Buchgeschichtliche Funde aus der zweiten Hälfte des fünfzehnten Jahrhunderts. 3. Jörg Wirffel, Buchbinder und Pedell der Universität in Ingolstadt. = Zentralblatt für Bibliothekswesen 29, 1912. 148-159. p.
- 61, KYRISS: Verzierte gotische Einbände ... id. mű Tafelband 1. Nr. 69, Tafel 139-140.
- 62, KYRISS: Verzierte gotische Einbände ... id. mű Textband 125. p.
- 63, LESKIEN, Elfriede: Blattreliefs durch Kopfstempel. = Gutenberg Jahrbuch 1952. 180-182. p.
- 64, GELDNER: Bekannte und unbekannte ... id. mű 1264. p.
- 65, LAURIN, Gertraut: Der Salzburger Einbandstil Ulrich Schreiers. = Gutenberg Jahrbuch 1960. 371-379. p.
- 66, KYRISS, Ernst: Städtewappen auf spätgotischen Einbänden. = Gutenberg Jahrbuch 1965. 348-352. p.

- 67, GELDNER, Ferdinand: Der Speyrer Druckherr, Verleger und Grossbuchhändler Peter Drach. = Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel. Frankfurter Ausgabe. Nr. 72a, 1957. 41. p.
- 68, ÖNB: Inc. 1. B 10, Inc. 8. C 4, Inc. 8. C 6, Inc. 17. A 8, Cod. 2743, Cod. 2949, Cod. 3330, Cod. 3673, Cod. 14426.
- 69, JÖCHER, Christian Gottlieb: Allgemeines Gelehrten-Lexikon. Bd. 1-4. Leipzig, 1750-1751. 3. köt. 1452. hasáb.
- 70, HELWIG, Hellmuth: Handbuch der Einbandkunde. 1-3. Bd. Hamburg 1953-1955. 2. köt. 26. p.
- 71, HASE, Oscar: Die Koberger. Eine Darstellung des buchhändlerischen Geschäftsbetriebes in der Zeit des Überganges vom Mittelalter zur Neuzeit. 2. Aufl. Leipzig, 1885. 258, 331, 425. p.
- 72, GOLDSCHMIDT id. mű 137-138. p. V. tábla.
- 73, VII. Sándor pápa, akinek az ex librise a könyvben látható, 1667-ben hunyt el. Nyitott a kérdés, hogy hogyan ajándékozhatta est a könyvet 1666-ban Johann Khreitzer kereskedőtársának? Vajon mivel kereskedtek, könyvekkel?
- 74, KYRISS: Verzierte gotische Einbände ... id.mű Tafelband 2. 25. p.
- 75, KYRISS, Ernst: Johannes Zoll, ein Tübinger Buchbinder des 15. Jahrhunderts. = Zentralblatt für Bibliothekswesen. Beiheft 75, Festschrift Georg Leyh, 1950. 84-93. p.
- 76, GECK, Elisabeth: Buchdruck des 15. Jahrhunderts. Literaturbericht 1970-1972. = Gutenberg Jahrbuch 1973. 152-153. p.
- 77, PETZ, Josef: Urkundliche Beiträge zur Geschichte der Bücherei des Nürnberger Rates 1429-1538. = Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg 6, 1886. 149, 154, 161. p.
- 78, HASE id. mű Briefbuch der Koberger. I-CLIV. p.
- 79, LOUBIER, Jean: Der moderne Bucheinband für Verlagswerke. = Archiv für Buchbinderei 1, 1901. 21. p.
- 80, KNAUS, Hermann: Über Verlegereinbände bei Schöffner. = Gutenberg Jahrbuch 1938. 97-108. p.
- 81, SCHMIDT, Adolf: Verlegereinbände Anton Kobergers zu Nürnberg in der Landesbibliothek zu Darmstadt. = Archiv für Schreib- und Buchwesen 2, 1928. 120. p.
- 82, SCHWENKE, Paul: Zur Erforschung der deutschen Bucheinbände des XV. und XVI. Jahrhunderts. = Sammlung bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten 10. Leipzig, 1898. 115. p.
- 83, HELWIG: Handbuch ... id. mű 1. köt. 96-97. p.

- 84, SACK, Vera: Über Verlegereinbände und Buchhandel Peter Schöffers. = Archiv für Geschichte des Buchwesens 13, 1973. 249-288. hasáb.
- 85, NEUDÖRFER, Johann: Des -- Nachrichten von Künstlern und Werkleuten daselbst aus dem Jahre 1547. Nebst der Fortsetzung des Andreas Gulden. Hrsg. von G. W. K. Lochner. Wien, 1875. = Quellenschriften für Kunstgeschichte und Kunsttechnik des Mittelalters und der Renaissance 10.
- 86, Kiderül ez Koberger könyvreklámjaiból. Kettő ismeretes. Az egyik 1477-1479-ből, - a BMC szerint 1480-ből: BMC II 417. A másik:
BURGER, Konrad: Buchhändleranzeigen des XV. Jahrhunderts. Leipzig. 1907. 10. p. Nr. 22.
- 87, HELWIG, Hellmuth: Verlegereinbände im 15. und 16. Jahrhundert. Archiv für Buchbinderei 38, 1938. 83-84. p.
- 88, KYRISS, Ernst: Nürnberger Klostereinbände der Jahre 1433 bis 1525. Dissertation. Erlangen, 1940. 87. p.
- 89, SCHMIDT, A.: Verlegereinbände Anton Kobergers ... id. mű 113-129. p.
- 90, PETZ id. mű 154. p.
- 91, SCHMIDT, A.: Verlegereinbände Anton Kobergers ... id. mű 117. p.
- 92, ROZSONDAI BÉLÁNÉ KOLAUCH Marianne Hedvig: Anton Koberger, a nyomdász, kiadó és könyvkereskedő a kötés kutatás tükrében. Bölcsészdoktori disszertáció. Bp. 1976. 132-133. p. továbbá a teljes V. és VI. csoport /112. p. és 121. p./
- 93, HELWIG: Handbuch ... id. mű 1. köt. 58. p.
- 94, ROZSONDAI Marianne: Anton Koberger működése és a Koberger-kötések problémája. Bp. 1978. = Az MTA Könyvtárának közleményei 6. Új sorozat. 88-94. p.
- 95, CSAPODI: Catalogus cod. Lat.
- 96, SCHMIDT, A.: Verlegereinbände Anton Kobergers ... id. mű 125-126. p.
- 97, KYRISS: Verzierte gotische Einbände ... id. mű Textband 90. p
- 98, ROZSONDAI Marianne: Anton Koberger és a 15. századi kiadói kötések. = MKSzle 1977. 105-106. p.
- 99, HELWIG, Hellmuth: Über Einbände zu Schedels "Liber chronicarum" von 1493. = Archiv für Buchbinderei 37, 1937. 17-21. p
- 100, SCHWENKE: Zur Erforschung ... id. mű 115. p.

- 101, SCHMIDT, A.: Verlegereinbände Anton Kobergers... id. mü 117.p.
- 102, ROZSONDAI Marianne: Drei Kobergersche Makulaturblätter. = Gutenberg Jahrbuch 1977. 345-347. p.
- 103, GELDNER: Bekannte und unbekannte ... id. mü 1262. p.
- 104, Inc. 622: Conventus S. Caroli; Ad conventum Divi Josephi Oeniponti 1805; Ráth 1050: Monasterii Seon [= Seon/]; Ráth 1063-1064: Fratrum Ursinensium; Ráth 1068: Cart. Buxheim; Ráth 1650: Cartusiae in Buxheim; RM III F 42: Monasterii Diessen; Ant. 538: Bibliothecae Academiae Ingolstadiensis, az előzőken: Ex libris L. Katona.
- 105, GELDNER: Bekannte und unbekannte ... id. mü 1263. p.
- 106, KYRISS: Städtewappen ... id. mü 348. p.
- 107, SCHUNKE: Die Schwenke-Sammlung ... id. mü 145-147. p.
- 108, CSAPODI: Catalogus cod. Lat.
- 109, RABENAU, Konrad: Reformation und Humanismus im Spiegel der Wittenberger Bucheinbände des 16. Jahrhunderts. = Von der Macht der Bilder. Beiträge des C.I.H.A.-Kolloquiums "Kunst und Reformation". Hrsg. v. Ernst Ullmann. Leipzig, 1983. 319. p.
- 110, HAEBLER, Konrad: Rollen- und Plattenstempel des XVI. Jahrhunderts. Unter Mitwirkung v. Ilse Schunke. 1-2. Bd. Leipzig 1928-1929. = Sammlung bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten 41-42. Reprint: Wiesbaden, 1968.
- 111, Beiträge zum Rollen- und Platteneinband im 16. Jahrhundert. Hrsg. v. Ilse Schunke. Leipzig, 1937. = Sammlung bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten 46.
- 112, A XVI. századi német reneszánsz kötések még teljesebb feldolgozását a Haebler lefektette alapokon a németek folytatni akarják, sőt egy új, bővített "Haebler" kiadásának tervezésén dolgoznak:
RABENAU, Konrad: Ein "neuer Haebler". Überlegungen zur weiteren Arbeit an dem Repertorium des figürlichen Einbandschmucks aus dem 16. Jahrhundert. = De libris compactis miscellanea. Ed. G. Colin. Studia Bibliothecae Wittrockianae, Bruxelles, 1984. 99-115. p.
- 113, HUSUNG, Max Josef: Zur Praxis und zur Psychologie der älteren Buchbinder. = Zeitschrift für Bücherfreunde, N. F. 14, 1922. 53. p.
/A görgetőt a 27. lap előtti melléklet rektóján reprodukálták./
- 114, CSAPODI Csaba: A "Magyar Codexek" elnevezésű gyűjtemény. Bp. 1973. = Az MTA Könyvtára Kézirattárának katalógusai 5.
/A továbbiakban: CSAPODI: A "Magyar Codexek"./

- 115, HERBST, Hermann: Wittenberger Buchbinder des 16. Jahrhunderts. = Archiv für Buchbinderei 27, 1927. 41. p.
- 116, GOLDSCHMIDT id. mű 309-310. p. Nr. 242.
- 117, HELWIG: Handbuch ... id. mű 2. köt. 29-31. p. és 3. köt. 26-29. p.
- 118, SENF, Max: Die Wittenberger Buchbinder im 16. Jahrhundert. = Zentralblatt für Bibliothekswesen 28, 1911. 212. p. Nr. 55
- 119, KYRISS, Ernst: Beiträge zu Augsburger Buchbinder. = Beiträge zum Rollen- und Platteneinband im 16. Jahrhundert. Leipzig, 1937. Sammlung bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten 46. 143-144. p.
- 120, A mesterjegy látható: HAEBLER id. mű 1. köt. Tafel II. Nr. 5
- 121, HELWIG: Handbuch ... id. mű 2. köt. 32. p.
- 122, HELWIG: Handbuch ... id. mű 2. köt. 34-37. p.
- 123, HAEBLER id. mű 1. köt. 247. p. M.K.l. görgető.
- 124, HELWIG: Handbuch ... id. mű 3. köt. 43-48. p.
- 125, KYRISS: Beiträge zu Augsburger Buchbinder ... id. mű 148-150. p.
- 126, JUNTKE, Fritz: Urkundliche Nachrichten über hallische Buchbinder des 16. Jahrhunderts. = Archiv für Buchbinderei 32, 1932. 77. p.
- 127, JUNTKE, Fritz: Joachim Linck, ein hallischer Buchbinder des 16. Jahrhunderts. = Archiv für Buchbinderei 40, 1940. 17. p.
- 128, JUNTKE, Fritz: Die hallische Buchbinderfamilie Linck. = Gutenberg Jahrbuch 1963. 301-308. p.
- 129, JUNTKE, Fritz: Georg Donat, ein hallischer Buchbinder des 16. Jahrhunderts. = Gutenberg Jahrbuch 1968. 303-306. p.
- 130, HUSUNG: Zur Praxis und zur Psychologie ... id. mű 33. p. /A görgető a 27. lap előtti melléklet vezró oldalán reprodukálták./
- 131, WEALE, W. H. James: Bookbindings and rubbings of bindings in the National Art Library, South Kensington. London, 1894. Nr.433.
DAVENPORT, Cyril: Cameo bookstamps figured and described. London, 1911. Nr. XCVIII.
Das alte Buch und seine Ausstattung. Ed. Martin Gerlach. Wien-Leipzig, 1928 /?/. = Die Quelle, Mappa XIII. 58. tábla, 6. kép.
- 132, GOLDSCHMIDT id. mű 257-258. p. Nr. 177. LXIV. tábla.

- 133, JUNTKE, Fritz: Georg Rumler, ein Hallischer Buchbinder aus der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. = Beiträge zum Rollen- und Platteneinband im 16. Jahrhundert. Leipzig, 1937. Sammlung bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten 46. 201-224. p.
- 134, ENDRES, Heinrich: Die Zwickauer Buchbinder Hans Rietzsch und Gregor Schenck und ihre Beziehungen zu Würzburg. = Archiv für Buchbinderei 26, 1926. 13. p.
- 135, NUSKA, Bohumil: Pražský renesanční knihař Sixt Stanhauer. = Časopis Národního muzea 131, 1962. 196-204. p.
- 136, NUSKA, Bohumil: Prager Buchbinderwerkstätten aus der Mitte und zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. = Gutenberg Jahrbuch 1966. 379, 383. p.
- 137, KYRISS, Ernst: Württembergische Renaissance-Einbände mit slavischen Drucken des Primus Truber. = Gutenberg Jahrbuch 1970. 371-381. p.
- 138, ROZSONDAI Marianne: Beiträge zu Württembergischen Renaissance-Einbänden mit slavischen Drucken des Primus Truber. = Gutenberg Jahrbuch 1972. 353-359. p.
- 139, Ludwig Rosenthal levele - Ráth Györgynek 1890. aug. 19. MTAK Kézirattár Ms 4809/62.
- 140, GOLDSCHMIDT id. mű 299. p.
- 141, Érdekes, hogy a C betűnél: HAEBLER id. mű 1. köt. 84. p.
- 142, SCHMIDT, Adolf: Zur Geschichte deutscher Buchbinder im sechzehnten Jahrhundert. = Beiträge zum Rollen- und Platteneinband im 16. Jahrhundert. Leipzig, 1937. Sammlung bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten 46. 101-104. p.
- 143, Az OSzK-ban az Ant. 3316 jelzetű örzött "Edni kratki. - Die fürnämpten Hauptartickel christlicher Lehre." Tübingen 1562. c. Truber-mű világos, 1562-ből datált bőrkötésének előtábláján "Stephan Consul / Istrianus: 41", a háttáblán "Antonius Dal / mata exul" lemezét láthatjuk. Ezek megegyeznek a Ráth 1771 jelzetű mű kötésének II. és III. számon leírt lemezeivel. Az OSzK Ant. 3316 jelzetű könyvének kötésén a két görgető közül az egyik viszont azonos azzal a reformátor-görgetővel, amely a Ráth 1772 jelzetű mű kötésén is megtalálható, s ott az 1. számon írtam le. Az OSzK Ant. 3316 jelzetű kötet tehát összekapcsolja S. S. mestert, azaz Samuel Strelert, Wolf Conrad Schwickarttal.
- 144, HAEBLER id. mű 1. köt. 343. p.
- 145, ROZSONDAI: Beiträge zu Württembergischen ... id. mű 357-358. p.
- 146, CSAPODI: A "Magyar Codexek" 39-40. p.

- 147, SEMLER, Johann Salamon: Sammlungen zur Geschichte der Formschneidekunst in Teutschland. Bd. 1. Leipzig, 1782. Nr. 48.
- 148, RABENAU: Reformation und Humanismus ... id. mű 319. p.
- 149, KYRISS: Beiträge zu Augsburger ... id. mű 156-157. p.
- 150, KYRISS: Beiträge zu Augsburger ... id. mű V. tábla F. Z. görgető.
- 151, EICHLER, Ferdinand: Ausgewählte Bucheinbände des 15. und 16. Jahrhunderts aus der Universitätsbibliothek Graz. = Beiträge zum Rollen- und Platteneinband im 16. Jahrhundert. Leipzig, 1937. Sammlung bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten 46. 117-120. p.
- 152, MAZAL, Otto: Europäische Einbandkunst aus Mittelalter und Neuzeit. Graz, 1970. 61. p. 169. kép.
- 153, WUREBACH, Constant: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich. Wien. 1890. 59. köt. 249-262. p.
- 154, RITTERS Geographisch-statistisches Lexikon. 8. umgearb. Aufl. Ed. J. Penzler. Leipzig, 1895. 2. köt. 1182. p.
- 155, GOLDSCHMIDT id. mű 322. p. CX. tábla 263. lemez.
- 156, CSAPODI: Catalogus cod. Lat.
- 157, SZ. KOROKNAY: Magyar reneszánsz könyvkötések ... id. mű Jegyzék 64, 38. kép.
- 158, SCHUNKE, Ilse: Venezianische Einbände "alla greca" . = Gutenberg Jahrbuch 1964. 378. p.
- 159, MARINIS, Tammaro de: La legatura artistica in Italia nei secoli XV e XVI. 1-3. vol. Firenze, 1960. 3. köt. 31-49. p.
- 160, A dogale olyan a dózse által kibocsátott iratok elnevezése, amely ediktumokat, határozatokat, főleg pedig a szárazföldi és tengeren túli velencei birtokok /pl. Kréta/ kormányzóinak szóló utasításokat tartalmazott. Ezeket a határozatokat a dózse látta el kézjegyével. E dokumentumokat pergamenre írták, s fényűzően illuminálták. A dózse ezt személyes kihallgatáson nyújtotta át a megbízottnak. E dokumentumok természetesen pontosan datáltak, s pazar kötésük kétségkívül Velencében készült.
- 161, MAZAL id. mű 40. p. 73. kép.
MARINIS id. mű 2. köt. C 35 /Missale Romanum. Venezia, 1502./
- 162, JUNTKE, Fritz: Venezianische Einbände des XVI. Jahrhunderts. = Gutenberg Jahrbuch 1957. 326. p. Abb. 1.
- 163, CSAPODI: Catalogus cod. Lat.

- 164, MARINIS id. mű 2. köt. 66-138. p.
- 165, GOLDSCHMIDT id. mű 2. köt. 41. kép, 1. köt. 168-169. p.
- 166, GOTTLIEB, Theodor: K. K. Hofbibliothek. Bucheinbände. 1. Textbd. 2. Tafelbd. Wien, 1910. 1. köt. 42. column.
- 167, CSAPODI: Catalogus cod. Lat.
- 168, SCHUNKE: Die Schwenke-Sammlung ... id. mű 148. p.
- 169, A delfinen álló mezitelen alak szélről dagadó vitorlát tart a kezében. Csak elől van haja, hátul kopasz, s e hangsúlyozottan ábrázolt hajtincs a széliránnyal ellentétesen előre áll. Az alkalmat, a kedvező pillanatot szimbolizálja. Az ábrázolás jól kifejezi, hogy az elszalasztott alkalom után hiába futunk, hiszen csak hajánál fogva lehetett volna idejében megragadni. Görögül: ὁ καιρός, himnemű, latinul occasio, -onis, nőnemű. Ezért hol férfiként, hol nőként ábrázolják. Később olykor azonosították Fortuna alakjával. Népszerűségét mutatja, hogy szívesen ábrázolták érmeiken is. Bakócz Tamás esztergomi érseknek is volt Occasio-medalionja. /Vö. RITÓÓKNÉ SZALAY Ágnes: Bakócz Tamás breviáriumának kéziratosa versei. = ITK 1975. 546. p./
- 170, MARINIS id. mű 2. köt. 2252, 2255, 2257, 2302. kép.
- 171, CSAPODI: Catalogus cod. Lat.
- 172, KOROKNAY: Magyar reneszánsz könyvkötések ... id. mű 38. p. Jegyzék 79, 2. kép.
- 173-175, CSAPODI: Catalogus cod. Lat.
- 176, MARINIS id. mű 1. köt. 44. p. Nr. 366. LXIX. tábla.
- 177, ROZSONDAI Marianne: Temesvári Pelbárt népszerűsége Európában. Miről vallanak a könyvkötések? = MKSzle 1984, a megjelenés alatt álló 4. számban.
- 178, GOTTLIEB id. mű 1. köt. 57. column. 49. tábla.
- 179, GOLDSCHMIDT id. mű 1. köt. 70. p.
- 180, MARINIS id. mű 3. köt. CCCCXIII-CCCCXXIV. tábla.
- 181, INDESTEGE, Luc: Das Bild Karls V. auf flämischen Einbänden des XVI. Jahrhunderts. = Gutenberg Jahrbuch 1961. 309-318. p.
- 182, MARINIS id. mű 3. köt. 69-76. p. E 1- E 2 tábla, továbbá a CCCCLVI-CCCCLXIII, CCCCLXXII-CCCCLXXVI. táblák. Különösen kedvelték a fogatát hajtó Apollót ábrázoló cameos kötéseket: MARINIS id. mű 1. köt. CXXIII-CXXXI. táblák.
- 183, GOLDSCHMIDT id. mű 1. köt. 71. p.

- 184, LOUBIER, Hans: Der Bucheinband von seinen Anfängen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. 2. umgearb. Aufl. Leipzig, 1926. 174-175. p.
- 185, LAUCEVIČIUS, Edmundas: XV-XVIII a. knygu irisimai Lietuvos bibliotekose. Vilnius, 1976.
- 186, LAUCEVIČIUS id. mű 354-357. képek.
- 187, CSAPODI: Catalogus cod. Lat.
- 188, Könyvtárnokaink. = Archeológiai Értesítő IV, 1870. 211-212. p. - [RÓMER Flóris]: A könyvek régi kötése. = Archeológiai Értesítő V, 1871. 334. p.
- 189, KUNCZE Leó: Néhány régi könyvtábla. = Archeológiai Értesítő VI, 1872. 171-174. p. - DÉZSI Lajos: Adalék a könyvkötészet történetéhez Magyarországon. = MKSzele 1899. 414-415. p.
- 190, IPOLYI Arnold: Egy középkori magyar plébános könyvtára. = MKSzele 1876. 229-241. p. - CSONTOSI János: A pozsonyi Szt. Ferencziek tartományi könyvtárának codexei. = MKSzele 1878. 45-54. p. - CSONTOSI János: Adalék a szepességi XV. századi könyvtárakhoz. = MKSzele 1880. 329-363. p. - CSONTOSI János: Adalék Oláh Miklós könyvtárához. = MKSzele 1883. 61-66. p. - CSONTOSI János: A budapesti országos könyvkiállítás. = MKSzele 1882. 142-156. p. és 357-370. p. - FEJÉRPATAKY László: A veszprémi káptalan könyvtára a XV. század első felében. = MKSzele 1885. 137-151. p.
- 191, Kalauz az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum részéről rendezett könyvkiállításához. Bp. 1882. Ráth György bevezetője, 1. p.
- 192, KESZLER József: Régi és jelenkori könyvkötészet. = Könyvkiállítási emlék. Kiadja az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum. A "Könyvkiállítási Kalauz" 2. bőv. kiad. Bp. 1882. 220-263. p.
- 193, RÁTH György: Magyarországi könyvtáblák a történelmi kiállításon. Bp. 1897.
- 194, RÁTH György: A korvina önálló könyvkötési stílusa. = MKSzele 1897. 250-267. p.
- 195, GULYÁS Pál: A könyvkötés. = Az iparművészet könyve. Szerk. Ráth György - Divald Kornél. 1-3. köt. Bp. 1902-1912. 3. köt. 379-458. p.
- 196, GULYÁS Pál: Entwicklungsgeschichte der Buchbinderei in Ungarn. = Zeitschrift für Bücherfreunde. N.F. 6, 1912. 182-197. p.
- 197, JASCHIK Almos: A könyvkötőipar multjából. 1-12. közlemény. = Magyar Grafika 1920-1921. - JASCHIK Almos: A magyar könyvkötőipar multjából. 1-5. közlemény. = Magyar Grafika 1922.

- 198, VÉGH Gyula: Régi magyar könyvkötések -- színes rajzaiban. Bp. 1936.
- 199, HUNYADY József: A magyar könyvkötés művészete a mohácsi vészig. Bp. 1937. /Bibliogr. 59-109. p. 1/
- 200, ROMHÁNYI Károly: A magyar könyvkötés művészete a XVIII-XIX. században. Bp. 1937.
- 201, HUNYADY id. mű 32. p.
- 202, A misekönyv a gyulafehérvári /Alba Julia/ Batthyaneumban van, jelzete: R II 134.
= SOPKO, Julius: Stredoveké latinské kódexy slovenskej proveniencie v Maďarsku a v Rumunsku. Martin, 1982. 2. köt. 248-251. p.
- 203, HOFFMANN Edith: Henrik csukárdi plébános miniátor. = Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum Évkönyvei 4, 1924-1926. 74-90. p.
- 204, SZ. KOROKNAY Éva: Ulrich SchreiERS Pressburger Einbanddeckel = Ars Decorativa. Az Iparművészeti Múzeum Évkönyvei 6. 1979. 39-45. p.
- 205, FEJÉRPATAKY László: Egy soproni pap könyvtára 1400-ból. = MKSzle 1890. 49-52. p.
- 206, FODOR id. mű
- 207, CSAPODI: A "Magyar Codexek"
SZ. KOROKNAY: Magyar reneszánsz könyvkötések ... id. mű Jegyzék 80.
- 208, ROZSONDAI Marianne: Osztrák tulajdonbejegyzéseket tartalmazó ösnyomtatványok a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. = Osztrák-magyar Irodalomtudományi Vegyesbizottság kiadványai 2. Szerk. Vízkelety András. Megjelenés alatt.
- 209, GULYÁS Pál: A könyv sorsa Magyarországon. 1-3. Bp. 1961. /Kézirat gyanánt./ 1. rész 110. p.
- 210, FRAKNÓI Vilmos: Váradon írt Vitéz-codex. = MKSzle 1880. 244-247. p. - HOFFMANN Edith: Régi magyar bibliofilek. Bp. 1929. 69. p. 86. jegyzet.
- 211, SZ. KOROKNAY: Magyar reneszánsz könyvkötések ... id. mű Jegyzék 293.
- 212, CSAPODI Csaba - CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: Bibliotheca Corviniana. 3. bőv. kiad. Bp. 1981. 9. p.
- 213, RÁTH: A korvina önálló ... id. mű 259. p.

- 214, SZ. KOROKNAY Éva: Die Blinddruck-Einbände in der Bibliotheca Corvina und die Probleme der klösterlichen Buchbinderwerkstätten in Ungarn. = Acta Historiae Artium 1965. 95. p.
- 215, SZ. KOROKNAY Éva: A magyar reneszánsz könyvkötő műhelyek 1470-1520. /Kiállítási katalógus./ Bp. 1966-1967. Iparművészeti Múzeum.
- 216, SZ. KOROKNAY Éva: A vaknyomásos Corvina kötésekről. = Az Iparművészeti Múzeum évkönyvei 3-4, 1959. 157-167. p.
- 217, SZ. KOROKNAY Éva: A lövöldi karthauzi kolostor kötéseiről. = Esztergom évlapjai. Az Esztergomi Múzeumok évkönyve 1. Bp. 1960. 25-34. p.
- 218, SZ. KOROKNAY Éva: Eine ungarische Renaissance-Einbandgruppe vom Anfang des 16. Jahrhunderts. = Gutenberg Jahrbuch 1966. 361-371. p.
- 219, SZ. KOROKNAY Éva: Corvinen-Einbände /1490 etwa 1520/. = Acta Historiae Artium 1969. 237-254. p.
- 220, MAZAL id. mű 44. p. 88. kép.
- 221, CSAPODI Csaba - CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára - SZÁNTÓ Tibor: Bibliotheca Corviniana. Bp. 1967. X. tábla.
- 222, SZ. KOROKNAY Éva: A magyar reneszánsz kötések keleti kapcsolatai. = Művészettörténeti Értesítő 1968. 9. p.
- 223, CSAPODI - CSAPODINÉ GÁRDONYI: Bibliotheca Corviniana. 3. kiad. id. mű 13. p.
- 224, GOTTLIEB id. mű 1. köt. 10. column.
- 225, HEVESY, André: La bibliothèque du roi Mathias Corvin. Paris, 1923. 23. p.
- 226, LOUBIER: Der Bucheinband ... 2. Aufl. id. mű 144-148. p.
- 227, SCHUNKE, Ilse: Vom Stil der Corvineneinbände. = Gutenberg Jahrbuch 1944-1949. 211. p.
- 228, IRÁŠ-MELIS Katalin: Die Funde aus einer Buchbinderwerkstatt des 15. Jahrhunderts im königlichen Schloss zu Buda. = Gutenberg Jahrbuch 1974. 303-310. p.
IRÁŠ-MELIS Katalin: Bronzene Buchbeschläge aus dem 14. und 15. Jahrhundert in Ungarn. = Gutenberg Jahrbuch 1980. 274-283. p.
- 229, Schellaburg '82. Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458-1541. /Kiállítási katalógus./ 8. Mai - 1. November 1982. 589. p. 662. tétel a-b.

- 230, OMONT, H.: Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale. III. Paris, 1888. 282. p.
- 231, SZ. KOROKNAY: A magyar reneszánsz kötések keleti kapcsolatai ... id. mű 1. p.
- 232, THIEME, U. - BECKER, F.: Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler. Leipzig, 1929. XXIII. köt. 430. p. - GOLDSCHMIDT id. mű 85. p. - HELWIG: Handbuch ... id. mű 2. köt. 311. p.
- 233, BALOGH Jolán: A művészet Mátyás király udvarában. 1-2. köt. Bp. 1966. 1. köt. 595-596. p.
- 234, SCHUNKE: Vom Stil der Corvineneinbände ... id. mű 227. p.
- 235, OLAH, Nicolaus: Hungaria et Atila, sive de originibus, regni Hungariae situ, habitu ... etc. Vindobonae, 1763. 20. p. Caput V.
- 236, SZ. KOROKNAY: Die Blinddruck-Einbände ... id. mű 99-100. p.
- 237, CSAPODI Csaba: Mikor pusztult el Mátyás király könyvtára? = MKSze 1961. 399-421. p.
- 238, CSAPODI Csaba: Codices, die im Jahre 1686 von Buda nach Wien geliefert wurden. = Codices manuscripti 7, 1981. 121-127. p.
- 239, SZ. KOROKNAY Éva: A korvina-kötések Ulászló-kori periódusáról. = Művészettörténeti értesítő 1962. 125-136. p.
- 240, MAZAL id. mű 45. p. 92. kép.
- 241, SZ. KOROKNAY: A korvina-kötések Ulászló-kori ... id. mű 127-131. p.
- 242, CSAPODI: A "Magyar Codexek"
- 243, SZ. KOROKNAY: Magyar reneszánsz könyvkötések ... id. mű 40. p. Jegyzék 82, 85, 86.
- 244, CSAPODI: A "Magyar Codexek" ... 16. p.
- 245, SZ. KOROKNAY: Eine ungarische Renaissance-Einbandgruppe ... id. mű 361-371. p.
- 246, SZ. KOROKNAY: Magyar reneszánsz könyvkötések ... id. mű 43-44. p.
- 247, CSAPODI: A "Magyar Codexek" ... K 43, K 34, K 41, K 45.
- 248, MAZAL id. mű 54. p. 138. kép.
- 249, SZ. KOROKNAY Éva: Egy XVI. századi nagyszombati kötécsoport /Oláh Miklós könyvtárának eddig ismeretlen kötetéről./ = MKSze 1977. 47-51. p.

- 250, ROZSONDAI Marianne: A könyvkötés művészete. Bp. 1983. 30. p.
- 251, KOLLÁNYI Ferenc: Esztergomi kanonokok 1100-1900. Esztergom, 1900. 195. p.
- 252, HOLUB József: Könyvkötő nyugta 1567-ből. = MKSzele 1914. 163. p. - IVÁNYI Béla: Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon 1331-1600. Bp. 1937. 52. p.
- 253, BORSA Gedeon: Joannes Manlius könyvkötői tevékenysége. = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1970-1971. 301-321. p.
- 254, SZ. KOROKNAY: Magyar reneszánsz könyvkötések ... id. mű Jegyzék 96, 64. kép.
- 255, HAEBLER id. mű 2. köt. 218. p. 34 c görgető.
- 256, KEMÉNY Lajos: Egy XVI. századbéli könyvkereskedő raktára. = MKSzele 1895. 311. p. - KEMÉNY Lajos: Kassai könyvkötők. = MKSzele 1907. 95-96. p. - KEMÉNY Lajos: Adalékok a kassai könyvmásolók, könyvkereskedők és könyvnyomtatók történetéhez. = MKSzele 1910. 188-191. p. - KEMÉNY Lajos: /1737/ Buda város tanácsa átír Kassa városához Notenstein budai könyvárus érdekében, akinek Dresonoky Sámuel kassai könyvkötő bizonyos összeggel tartozik. = MKSzele 1913. 69-70. p. - KEMÉNY Lajos: Műtörténeti adatok Kassa város levéltárából. = Archeológiai értesítő 1915. 149. p. - KEMÉNY Lajos: Kassa város jegyzőkönyvéből. = MKSzele 1920-1921. 133. p.
- 257, KEMÉNY Lajos: A vissolyi Biblia könyvkötője. = MKSzele 1900. 335. p.
- 258, E könyvre Dr. Borsa Gedeon hívta fel figyelmemet. Ezuton is köszönetet mondok neki érte.
- 259, GULYÁS: A könyv sorsa ... id. mű 3. rész, 52. p.
- 260, SZELESTEI N. László: Töredékek a pécsi Püspöki Könyvtár formuláriumának kötéséből. = MKSzele 1982. 93-97. p.
- 261, HERPEI János: Abrugyi György kolozsvári könyvkötő. = Erdélyi Múzeum 48, 1943. 481-483. p.
- 262, Ráth F 625: RMNy II. 642. p.: App. 152.
- 263, TOLNAI PAP István: Az witebergai academianak az evangelika religio-ert szam kivetest szenvedő ... Feier-Varat, Lignicei Effmurt Jacob Fejedelem Urunk Typographusa és Compactora által, Anno D. 1632. /RMNy 1534/
- 264, LAUCEVIČIUS id. mű 268. és 533. képe egészen hasonló.
- 265, LAUCEVIČIUS id. mű 104, 238. és 239. kép.
- 266, HERPEI János: Az erdélyi legyeződíszes könyvkötés korának és eredetének nyomozása. = Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 2. Bp.-Szeged, 1966. 168-177. p.

- 267, HERPEI János: A legyeződiszes könyvkötés kolozsvári mestere. = MKSzele 1957. 155-165. p.
- 268, TOLNAI Gábor: Legyeződiszes könyvkötések Erdélyben. = MKSzele 1939. 247-265. p.
- 269, CSAPODI: A "Magyar Codexek" ... 91. p.
- 270, ROZSONDAI Marianne: Übersicht der ungarischen Einbandgeschichte. = De libris compactis miscellanea. Ed. G. Colin. Studia Bibliothecae Wittrockianae I. Bruxelles, 1984. 428. p. 2. kép.
- 271, TÓTFALUSI KIS Miklós: Maga személyének, életének és különös cselekedeteinek mentsége ... Sajtó alá rend. és magy. Bán Imre. Bp. 1952. 88. p.
- 272, A borbélycáh jegyzőkönyve 1708-ból a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában: R 750/a jelzetten.
- 273, B. MOROKNAY Éva: Győr régi könyvkötészete. = MKSzele 1955. 88-110. p.
- 274, STROM van LEEUWEN, Jean: Un groupe remarquable de reliures amstellodamoises ou contribution a l'étude des reliures du XVIIIe siècle. = De libris compactis miscellanea. Ed. G. Colin. Studia Bibliothecae Wittrockianae I. Bruxelles, 1984. 321-374. p.
FOOT-ROMME, Mirjam M.: Some Dutch bindings of the seventeenth and early eighteenth centuries. = "The Henry Davis collection" vol. I. London, 1983. /?/. 242-258. p.
- 275, GULYÁS Pál: Egy felsőmagyarországi könyvkötőcsalád /Steinhübel/ főljegyzéseiből. Bp. 1912. = Könyvészeti tanulmányok 3. - PAVERCSEK Ilona: Georg Steinhübel löcsei könyvkereskedő hagyatéki leltára. Adatok egy felvidéki város polgárságának könyvkulturájához. = MKSzele 1982. 254-266.
- 276, BORSA id. mű 307-312. p.
- 277, J. HALÁSZ Margit: Adalékok a magyarországi könyvkötőcéhek történetéhez. = VEAB értesítője. III. Kézművesipartörténeti Szimpózium referátumai és hozzászólásai. Veszprém, 1977. 118-123. p.
- 278, TAKÁCS Béla: A debreceni könyvkötőművészet. Debrecen, 1980. 10. p.
- 279, VARJU Elemér: A "debreceni" kötés. = Magyar Bibliofil Szemle 1, 1924. 34-47. p.
- 280, TAKÁCS Béla id. mű 34-35. p.

- 281, Az ország más városaiban is készültek festett és aranyozott pergamenkötések, így pl. Schrabs Mihály Gottlieb soproni könyvkötőmester készítette a soproni könyvkötőcéh céhkönyvét /Vö.: ROMHÁNYI id. mű XXXVII. tábla/, továbbá:
HOLL Béla: Horvát Mihály nagyszombati könyvkötő színes pergamenkötése 1733-ból. = MKSzele 1978. 99-103. p.
- 282, GULYÁS Pál: Pesti könyvkötőcéh-szabályok. = MKSzele 1913. 247. p.
A céhkönyvet az Iparművészeti Múzeum Kisgyűjtemények Osztályán 54.1655 leltári számon őrzik.
- 283, J. HALÁSZ Margit: A pesti Fischer könyvkötő és könyvkereskedő család történetéhez. = MKSzele 1966. 138-144. p.
- 284, J. HALÁSZ Margit: Batikolt könyvkötések Magyarországon. = MKSzele 1967. 49-60. p.
- 285, KLANICEAY Tibor: Kulturális és történelmi hagyományaink feltárása. = Magyar Tudomány 1984. 957. p.

Konkordanciajegyzék

A jelzetek rendjében összeállított jegyzék megadja a könyv kötésének típusát a disszertáció fejezeteinek, a fejezetek számozásának megfelelően

Jelzet	A kötés típusa
K 32	III. gótikus
K 34	III. reneszánsz, Virginia-csoport
K 40	III. reneszánsz, Virginia-csoport
K 41	III. reneszánsz, Virginia-csoport
K 43	III. reneszánsz, Virginia-csoport
K 45	III. reneszánsz, Érsekújvári-kódex
K 54	III. Ulászló-kori reneszánsz
K 55	II.1.1 E. T.
K 68	II.1.1 H. B.
K 92	III. Kolozsvár, legyeződíszes
K 394	II.2 3, csoport
K 397	III. selyemkötés
K 400	I.3 VI. csoport
K 403	II.2 3, csoport
K 419	I.2 Bécs
K 427	II.2 1, csoport
K 428	II.2 3, csoport
K 439	II.2 3, csoport
K 448	I.4 Strassburg
K 450	II.2 2, csoport
K 451	II.2 9, csoport
K 452	I.2 Bécs
K 455	II.2 3, csoport
K 458	II.2 3, csoport
K 460	II.2 2, csoport
K 461	I.2 Bécs
K 464	I.2 Bécs
Inc. 18	II.1.1 C. E.
Inc. 48	I.2 Ingolstadt
Inc. 54	II.1.1 H. L.
Inc. 57	I.2 Lipcse
Inc. 61	I.4 Augsburg
Inc. 67	I.1 domonkos
Inc. 72	I.2 Coesfeld
Inc. 86	I.2 Bécs
Inc. 104	I.2 Magdeburg
Inc. 106/1-2	I.1 bencés
Inc. 113	I.2 Prága
Inc. 117	I.2 Lipcse
Inc. 118/1	I.3 V. csoport
Inc. 118/2	I.3 III. csoport
Inc. 118/3	I.3 IV. csoport
Inc. 118/4	I.3 V. csoport

Jelzet

A kötés típusa

Inc.	119	I.2 Augsburg
Inc.	120	I.1 domonkos
Inc.	122/1-2	I.1 domonkos
Inc.	123	I.1 domonkos
Inc.	129/1-2,4	I.1 domonkos
Inc.	129/3	I.2 Augsburg
Inc.	130/2	I.2 Augsburg
Inc.	146	I.2 Landshut
Inc.	148	I.1 domonkos
Inc.	151/2	I.2 Bécs
Inc.	152	II.1.3 Buxheim
Inc.	153	II.1.3 Buxheim
Inc.	156	I.2 Uelzen
Inc.	157	I.2 Lipcse
Inc.	158	I.2 Lipcse
Inc.	159	I.2 Wittenberg
Inc.	163/1,3	I.4 Augsburg
Inc.	164	III. budai reneszánsz /?/
Inc.	165	I.2 Lübeck
Inc.	166	III. gótikus
Inc.	170	I.4 Augsburg
Inc.	177	I.2 Memmingen
Inc.	192	I.2 Memmingen
Inc.	195	I.3 VII. csoport
Inc.	196	I.2 Uffenheim
Inc.	210	I.1 ferences
Inc.	212	I.2 Bamberg
Inc.	231	I.2 Starhemberg
Inc.	234	I.4 Augsburg
Inc.	237/1-3	I.4 Augsburg
Inc.	238/1	I.1 domonkos
Inc.	239/2-3	I.2 Bamberg
Inc.	242	I.2 Würzburg
Inc.	243	I.4 Augsburg
Inc.	252	I.1 ferences
Inc.	256	II.2 1, csoport
Inc.	274	I.2 Bécs
Inc.	285/1-2	I.1 domonkos
Inc.	311	II.1.3 Graz
Inc.	320/1	I.1 domonkos
Inc.	326	I.4 Augsburg
Inc.	330/1	II.1.4 1599
Inc.	330/2	I.4 Augsburg
Inc.	331	II.1.1 M. P.
Inc.	345	II.2 2, csoport
Inc.	363	I.4 Brünn
Inc.	371	I.2 Eichstätt
Inc.	375	I.4 Brünn
Inc.	400	I.2 Linz
Inc.	417	I.1 domonkos
Inc.	425	I.2 Lipcse
Inc.	439	II.1.1 N. W.
Inc.	446	I.2 Ulm
Inc.	452	I.2 Ingolstadt

Jelzet

A kötés típusa

Inc.	454	I.2 Marburg
Inc.	483	I.2 Regensburg
Inc.	503	I.1 karmelita
Inc.	509	II.2 4, csoport
Inc.	511	I.2 Uelzen
Inc.	512	II.2 3, csoport
Inc.	514	I.4 Augsburg
Inc.	519	II.2 3, csoport
Inc.	529	II.2 3, csoport
Inc.	534	I.1 Agoston-rendi
Inc.	536	I.2 Augsburg
Inc.	537	I.2 Köln
Inc.	540	I.2 Augsburg
Inc.	542	I.2 Lipcse
Inc.	547	I.2 Landshut
Inc.	578	I.4 Augsburg
Inc.	597	II.2 3, csoport
Inc.	616	I.2 Ulm
Inc.	617	II.2 2, csoport
Inc.	622	I.4 Augsburg
Inc.	624	I.2 Ingolstadt
Inc.	625	I.1 domonkos
Inc.	651	I.2 Ingolstadt
Inc.	659	I.4 Augsburg
Inc.	660	I.2 Memmingen
Inc.	662	II.2 3, csoport
Inc.	675	I.4 Augsburg
Inc.	690	I.2 Köln
Inc.	701	I.2 Uelzen
Inc.	703	II.2 3, csoport
Inc.	704	I.4 Augsburg
Inc.	717	I.3 V. csoport
Inc.	723	I.2 Magdeburg
Inc.	727	II.2 3, csoport
Inc.	729	I.1 kartauzi
Inc.	732	I.3 II. csoport
Inc.	733	I.1 domonkos
Inc.	735/1	I.2 Ulm
Inc.	744	II.1.1 J. L.
Inc.	749	I.2 Frankfurt
Inc.	750	I.3 V. csoport
Inc.	753	II.1.2 1522
Inc.	776	I.3 I. csoport
Inc.	784	I.2 Lipcse
Inc.	791	I.3 III. csoport
Inc.	793	III. reneszánsz, Seneca-csoport
Inc.	798/1	I.3 I. csoport
Inc.	799	II.1.2 1584
Inc.	803	I.2 Schweinfurt
Inc.	805	I.3 IX. csoport
Inc.	806	I.1 ferences
Inc.	808	II.2 2, csoport
Inc.	826	I.3 VIII. csoport
Inc.	827	III. reneszánsz, Virginia-csoport

Jelzet	A kötés típusa
Inc. 832	II.1.1 C. G.
Inc. 840	I.4 Augsburg
Inc. 858	I.3 VIII. csoport
Inc. 872	III. reneszánsz, Virginia-csoport
Inc. 877	III. reneszánsz, Mészáros céhkönyv
Inc. 881	I.3 V. csoport
Inc. 884	I.2 Urach
Inc. 891	II.1.1 I. I.
Inc. 892	I.4 Augsburg
Inc. 903	I.3 IV. csoport
Inc. 904	III. Ulászló-kori reneszánsz
Inc. 907	I.2 Augsburg
Inc. 920	III. reneszánsz, Seneca-csoport
Inc. 1002	II.1.1 P. D.
Inc. 1007	I.4 Augsburg
Inc. 1015	II.1.5 Salzburg
Inc. 1018	III. reneszánsz, Seneca-csoport
Ráth 37	III. német típusu reneszánsz
Ráth F 42	III. aranyozott gerinc
Ráth F 64	II.1.1 C. N.
Ráth F 78	II.2 7, csoport
Ráth F 87	III. hangsúlyozott középdisz
Ráth 88	III. német típusu reneszánsz
Ráth 113	III. német típusu reneszánsz
Ráth F 114	III. Pozsony
Ráth 118/1	III. német típusu reneszánsz
Ráth F 126/2	III. német típusu reneszánsz
Ráth F 136	III. Pozsony
Ráth 139	III. hangsúlyozott középdisz
Ráth 194	III. Kolozsvár
Ráth 197	III. német típusu reneszánsz
Ráth 227	III. XVII. század
Ráth F 267, 270	III. barokk
Ráth 326	III. hangsúlyozott középdisz
Ráth 335	III. Kolozsvár, legyeződíszes
Ráth 356	III. XVII. század
Ráth 361	III. Kolozsvár /M K/
Ráth 398/1	III. holland
Ráth 398/2	III. holland
Ráth 402	III. Kolozsvár, legyeződíszes
Ráth 405	III. Nagyszombat
Ráth 423/1	III. rokokó
Ráth 428	III. Kolozsvár
Ráth 433	III. Kolozsvár
Ráth 527-528	III. német típusu reneszánsz
Ráth 547	III. német típusu reneszánsz
Ráth 548	III. német típusu reneszánsz
Ráth F 625	III. német típusu reneszánsz
Ráth 786	III. német típusu reneszánsz
Ráth 799	III. XVII. század
Ráth 827	III. kalendáriumi kötés
Ráth 839	III. német típusu reneszánsz
Ráth 918/2	III. Nagyszombat
Ráth 884	III. barokk
Ráth F 936	III. XVII. század

Jelzet

A kötés típusa

Ráth	1011	III. Nagyszombat
Ráth	1050	I.4 Augsburg
Ráth	1051	I.1 bencés
Ráth	1052	I.3 VI. csoport
Ráth F	1054	I.4 Augsburg
Ráth	1058	I.4 Augsburg
Ráth	1060	III. reneszánsz, Virginia-csoport
Ráth	1061	I.4 Augsburg
Ráth	1062/2	I.1 Agoston-rendi
Ráth F	1063-1064	I.4 Augsburg
Ráth F	1065	I.2 Ulm
Ráth F	1066	I.4 Augsburg
Ráth F	1067	II.1.1 I. B.
Ráth	1068	I.4 Augsburg
Ráth F	1069-1070	II.1.1 I. B.
Ráth	1074	II.2 1, csoport
Ráth	1122	II.1.1 B. F.
Ráth	1132	II.1.2 1542
Ráth	1148	II.1.1 B. M.
Ráth	1151	II.1.1 N. W.
Ráth	1160	II.1.1 H. C.
Ráth F	1239	III. hangsúlyozott középdisz
Ráth	1425	I.2 Starhemberg
Ráth F	1439	I.4 Augsburg
Ráth	1459-1460	I.1 ferences
Ráth NF	1477	II.1.1 F. Z.
Ráth F	1493	III. reneszánsz, Seneca-csoport
Ráth	1494	I.2 Linz
Ráth	1503	I.2 Bécs
Ráth	1506/2	I.2 Ulm
Ráth	1510	II.1.4 1593
Ráth F	1518	I.3 IV. csoport
Ráth NF	1520	I.1 bencés
Ráth F	1537	II.2 5, csoport
Ráth	1541	I.1 bencés
Ráth	1543	I.3 I. csoport
Ráth F	1549	I.1 premontrai
Ráth	1564	II.2 7, csoport
Ráth F	1578	III. reneszánsz, Virginia-csoport
Ráth F	1580	I.2 Bamberg
Ráth	1591	I.4
Ráth F	1597	II.1.5 Salzburg
Ráth	1606	I.4 Augsburg
Ráth F	1612/2	II.1.1 H. O.
Ráth	1635/1	II.2 3, csoport
Ráth	1635/2	II.2 2, csoport
Ráth	1650	I.4 Augsburg
Ráth	1680	II.2 9, csoport
Ráth F	1688	II.1.1 I. B.
Ráth F	1712	II.1.1 C. E.
Ráth F	1713	II.1.3 Lipcse
Ráth F	1714	II.1.1 H. K.
Ráth F	1716	II.1.1 C. A.
Ráth	1732-1735	II.2 7, csoport

Jelzet		A kötés típusa
Ráth F	1739	II.1.1 C. A.
Ráth F	1742	II.1.1 C. A.
Ráth	1746	II.1.1 H. W.
Ráth	1753	II.1.1 NP
Ráth	1759	II.1.1 A. S.
Ráth F	1765	II.1.1 H. L.
Ráth	1771	II.1.1 S. S.
Ráth	1772	II.1.1 Wolf Conrad Schwickart
Ráth	1781/1	III. német típusu reneszánsz
Ráth	1788/2	II.1.1 O. H.
Ráth	1808	II.1.3 Szászország
Ráth	1817	II.2 7, csoport
Ráth	1820	II.1.1 C. M.
Ráth	1828	II.2 8, csoport
Ráth F	1840	II.1.1 C. K.
Ráth	1847/2	II.1.1 NP
Ráth	1858	II.2 7, csoport
Ráth	1867	II.2 7, csoport
Ráth F	1891-1892	II.1.1 H. L.
RM I 8°	1	II.1.1 M. P.
RM I 8°	23	III. Kassa
RM I 8°	24	III. Kassa
RM I 8°	31	III. Kassa
RM I 8°	34	III. hangsúlyozott középdisz
RM I 8°	38	III. Kolozsvár /M K/
RM I 8°	48	III. német típusu reneszánsz
RM I 8°	54	III. Kassa-Kolozsvár
RM I 8°	58	III. legyeződíszes
RM I 8°	60	III. Kolozsvár
RM I 8°	61	III. Kolozsvár
RM I 8°	73	III. legyeződíszes
RM I 8°	74	III. Kolozsvár
RM I 8°	121	III. XVIII. század
RM I 8°	142	III. kalendáriumi kötés
RM I 8°	143	III. kalendáriumi kötés
RM I 8°	144	III. kalendáriumi kötés
RM I 8°	209	III. német típusu reneszánsz
RM I 8°	241	III. kalendáriumi kötés
RM I 8°	243	III. Kassa-Kolozsvár
RM I 8°	261	III. holland
RM I 8°	263	III. barokk
RM I 8°	281	III. Kolozsvár, legyeződíszes
RM I 8°	292	III. XVII. század
RM I 8°	297	III. Nagyszombat
RM I 8°	299	III. Kolozsvár /Sz M/
RM I 8°	432	III. német típusu reneszánsz
RM I 8°	433	III. Pozsony
RM I 8°	451	III. Kassa
RM I 8°	479	III. XVII. század
RM I 8°	480	III. XVII. század
RM I 8°	496	III. német típusu reneszánsz
RM I 8°	512	III. XVII. század
RM I 8°	545	III. hangsúlyozott középdisz
RM I 8°	548	III. Kassa-Kolozsvár

Jelzet			A kötés típusa
RM I	8 ^o	552	III. Kolozsvár /M K/
RM I	8 ^o	552 b	III. Kolozsvár
RM I	8 ^o	558	III. barokk
RM I	8 ^o	579	III. barokk
RM I	8 ^o	580	III. német típusu reneszánsz
RM I	8 ^o	584	III. holland
RM I	8 ^o	595	III. rokokó
RM I	8 ^o	616/1-2	III. Nagyszombat
RM I	8 ^o	674	III. Nagyszombat
RM I	8 ^o	685	III. Kolozsvár /M K/
RM I	8 ^o	713	II.1.1 I. H.
RM I	4 ^o	16	II.1.5 Klosterneuburg
RM I	4 ^o	25	III. hangsúlyozott középdisz
RM I	4 ^o	93	III. Kolozsvár /M K/
RM I	4 ^o	94	III. Kolozsvár /M K/
RM I	4 ^o	225	III. német típusu reneszánsz
RM I	4 ^o	246	III. Szenczi Kertész
RM I	4 ^o	262	III. XVII. század
RM I	4 ^o	298	III. német típusu reneszánsz
RM I	4 ^o	311/2	III. legyeződíszes
RM I	4 ^o	312	III. Kolozsvár
RM I	F	4	III. Szenczi Kertész
RM I	F	18	III. XVII. század
RM I	F	24/1	III. német típusu reneszánsz
RM I	F	26	III. aranyozott gerinc
RM I	F	35	III. hangsúlyozott középdisz
RM I	F	37 a	III. német típusu reneszánsz
RM I	F	37 b	III. barokk
RM I	F	37 c	III. hangsúlyozott középdisz
RM I	F	43	III. barokk
RM I	F	53	II.1.3 Szászország
RM I	F	59/2	III. Pozsony
RM I	F	80	III. Pozsony
RM II		9 b	III. hangsúlyozott középdisz
RM II		10 a	III. német típusu reneszánsz
RM II		12 b	III. hangsúlyozott középdisz
RM II		21 b	III. német típusu reneszánsz
RM II		59	III. legyeződíszes
RM II		60	III. német típusu reneszánsz
RM II		67	III. XVII. század
RM II		89 b	III. Szenczi Kertész
RM II		127 b	III. Kassa-Kolozsvár
RM II		132 a	III. Kassa-Kolozsvár
RM II		154 b	III. Kassa-Kolozsvár
RM II		164 b	III. Kassa-Kolozsvár
RM II		164 c	III. Kassa-Kolozsvár
RM II		186 a	III. német típusu reneszánsz
RM II		250	III. Nagyszombat
RM II		257 a	III. Nagyszombat
RM II		257 b	III. Nagyszombat
RM II		257 c	III. Kolozsvár, legyeződíszes
RM II		271	III. Nagyszombat
RM II		297 c	III. Nagyszombat
RM II		299	III. barokk

Jelzet		A kötés típusa
RM II	306	III. Nagyszombat
RM II	328 b	III. Nagyszombat
RM II	329	III. Nagyszombat
RM II	331	III. legyeződiszes
RM II	373	III. legyeződiszes
RM II	376	III. Nagyszombat
RM II	403	III. kalendáriumi kötés
RM II	407	III. Kolozsvár
RM II	426	III. német típusu reneszánsz
RM II	423	III. legyeződiszes
RM II	428	II.1.2 1540
RM II	570	III. rokokó
RM II	571	III. kalendáriumi kötés
RM II	591	III. Nagyszombat
RM II F	24	III. Pozsony
RM II F	58 a	III. német típusu reneszánsz
RM II F	273 g	III. Nagyszombat
RM II F	411	III. hangsúlyozott középdisz
RM II F	416	III. Nagyszombat
RM II F	581	III. német típusu reneszánsz
RM III	32 a/1	I.4
RM III	32 a/2	I.4 Augsburg
RM III	32 b	I.4 Augsburg
RM III	33	I.4 Brűnn
RM III	39	I.1 domonkos
RM III	41	II.2 3, csoport
RM III	53	I.4 Augsburg
RM III	72	III. német típusu reneszánsz
RM III	81 b	II.1.1 L. W.
RM III	87	II.2 9, csoport
RM III	92	II.1.1 NP
RM III	99	II.2 6, csoport
RM III	103	II.1.1 M. H.
RM III	155	II.1.1 T. L.
RM III	172 a	II.2 7, csoport
RM III	179	II.2 9, csoport
RM III	186	II.1.1 T. R.
RM III	191	III. német típusu reneszánsz
RM III	197	II.1.1 N. M.
RM III	226	II.1.5 Klosterneuburg
RM III	228	II.1.5 Nürnberg
RM III	329 b	III. Kolozsvár /M K/
RM III	729 b	II.1.4 1585
RM III	975	III. német típusu reneszánsz
RM III	999	I.1 ferences
RM III	1052	III. reneszánsz, Erasmus-csoport
RM III F	28	I.4 Augsburg
RM III F	34	II.1.4 1574
RM III F	35	I.3 VIII. csoport
RM III F	36 b	I.3 I. csoport
RM III F	42	I.4 Augsburg
RM III F	43	I.4 Memmingen

Jelzet		A kötés típusa	
RM III F	44	c	I.2 Mainz
RM III F	45		I.3 IX. csoport
RM III F	50		I.2 Uelzen
RM III F	51		I.1 bencés
RM III F	55		I.4 Augsburg
RM III F	56		II.1.4 1593
RM III F	57		I.4 Memmingen
RM III F	65		I.4
RM III F	66		I.4 Augsburg
RM III F	68		I.4 Augsburg
RM III F	69	b	III. reneszánsz, Erasmus-csoport
RM III F	74		I.3 VI. csoport
RM III F	77	b	I.4 Augsburg
RM III F	77	c	I.4
RM III F	93		I.1 kartauzi
RM III F	94		I.4 Augsburg
RM III F	185	b	II.1.1 D. B.
RM III F	225	a	II.1.3 Strassburg
RM III F	225	b	II.1.1 T. S.
RM III F	236		II.1.1 H. R.
RM III F	240		II.1.1 G. K.
RM III F	277	b	II.1.1 C. H.
RM III F	924		I.4 Augsburg
RM III F	925		I.4
RM III F	944		I.4
RM III F	961		II.1.5 Salzburg
RM III F	1005		II.1.1 H. H.
RM III F	1007		I.2 Bécs
RM III F	1022		II.1.3 Prága
RM III F	1047		II.1.1 N. M.
RM IV	77		II.2 4, csoport
RM IV	121		II.2 7, csoport
RM IV	345		II.1.1 G. K.
RM IV	380		II.2 8, csoport
RM IV	399		II.1.1 P. K.
RM IV	400		II.1.1 NP
RM IV	427		II.1.1 M. W.
RM IV	428		II.1.1 H. W.
RM IV	429		II.1.1 H. C.
RM IV	518		II.1.3 Zedlitz
RM IV	563		II.2 7, csoport
RM IV	565		II.2 7, csoport
RM IV F	84		II.1.1 P. F. W.
RM IV F	104		I.1 kartauzi
RM IV F	119		I.1 premontrei
RM IV F	164		II.2 2, csoport
RM IV F	165		II.2 7, csoport
RM IV F	177	a	II.1.1 C. H.
RM IV F	187		II.1.1 H. B.
RM IV F	269		II.1.1 T. W.
RM IV F	328		II.1.1 G. R.
RM IV F	529		II.1.1 M. P.
RM IV F	594		II.1.1 C. H.

Jelzet		A kötés típusa
RM IV	F 1050	I.2 Wittenberg
RM IV	F 1069	III. német típusu reneszánsz
RM IV	F 1070	II.1.2 1526
Ant.	8	II.1.5 Melk
Ant.	36	II.1.1 C. G.
Ant.	38	II.1.4 1551
Ant.	40	II.2 9, csoport
Ant.	42	II.1.4 1549
Ant.	49	II.2 3, csoport
Ant.	57	II.1.1 I. H.
Ant.	85	II.1.1 H. R.
Ant.	88	I.2 Ulm
Ant.	89	I.1 premontrei
Ant.	96	I.4
Ant.	109	I.3 IX. csoport
Ant.	111	I.4
Ant.	120	I.2 Erlangen
Ant.	123	I.1 karmelita
Ant.	129	II.1.5 Salzburg
Ant.	130	I.2 Bécs
Ant.	135	II.1.1 M. I.
Ant.	138	III. reneszánsz, Virginia-csoport
Ant.	195	II.2 2, csoport
Ant.	197	II.1.1 I. P.
Ant.	201	II.2 2, csoport
Ant.	335	II.2 2, csoport
Ant.	347	II.2 7, csoport
Ant.	368	II.1.1 C. H.
Ant.	387	III. reneszánsz, Ujlaky-csoport
Ant.	391	II.1.4 1540
Ant.	398	II.1.1 H. W.
Ant.	400	II.2 9, csoport
Ant.	409	II.2 9, csoport
Ant.	416	II.1.1 H. V. M.
Ant.	445	II.2 8, csoport
Ant.	467	II.1.1 M. P.
Ant.	473	II.1.1 M. I.
Ant.	474	I.1 vita communis
Ant.	477	II.1.2 1529
Ant.	497	I.4
Ant.	498	III. budai reneszánsz /?/
Ant.	511	I.4
Ant.	523	II.1.2 1526
Ant.	536	II.2 6, csoport
Ant.	538	I.4 Augsburg
Ant.	542	II.2 3, csoport
Ant.	555	II.1.4 1588
Ant.	556	I.2 Tübingen
Ant.	559	I.4 Augsburg
Ant.	591	I.1 premontrei
Ant.	595	I.4 Augsburg
Ant.	597	II.1.4 1591

Jelzet	A kötés típusa
Ant. 605	III. budai reneszánsz /?/
Ant. 608	II.2 2, csoport
Ant. 617	II.1.1 H. R.
Ant. 621/1-3	II.1.3 Tegernsee
Ant. 628	II.1.4 1531
Ant. 648	I.2 Bécs
Ant. 654	II.1.2 1535
Ant. 666	I.3 VI. csoport
Ant. 668	II.2 2, csoport
Ant. 703	I.2 Tübingen
Ant. 705	I.4 Augsburg
Ant. 707	II.2 6, csoport
Ant. 715	I.4
Ant. 718	II.1.1 M. W.
Ant. 719	II.1.4 1549
Ant. 720	I.2 Tübingen
Ant. 721	I.4
Ant. 722	I.4
Ant. 724	II.1.1 M. V.
Ant. 727	I.2 Magdeburg
Ant. 729/1-2	I.4 Augsburg
Ant. 770	II.2 1, csoport
Ant. 778	II.2 2, csoport
Ant. 794	II.1.2 1560
Ant. 801	II.1.1 G. L.
Ant. 833	II.2 3, csoport
Ant. 838	I.4
Ant. 842	III. reneszánsz, Virginia-csoport
Ant. 845	II.1.4 1541
Ant. 849	II.1.1 H. C.
Ant. 860	II.2 9, csoport
Ant. 881	III. reneszánsz, Ujlaky-csoport
Ant. 883	I.2 Bécs
Ant. 889	II.1.1 N. M.
Ant. 891	I.4
Ant. 893	II.1.2 1549
Ant. 895	II.1.5 Melk
Ant. 899	II.2 2, csoport
Ant. 905	II.1.1 H. T.
Ant. 907	II.1.1 H. R.
Ant. 910	II.1.1 I. H.
Ant. 914	II.1.4 1564
Ant. 921	II.1.4 1533
Ant. 930	I.1 domonkos
Ant. 932	II.1.1 S. S.
Ant. 936	II.1.1 C. H.
Ant. 938	III. reneszánsz, Ujlaky-csoport
Ant. 939	I.4 Brúnn
Ant. 942	I.2 Bécs
Ant. 943	II.1.2 1535
Ant. 944	II.1.2 1574
Ant. 949	III. reneszánsz, Virginia-csoport
Ant. 952	I.3 IX. csoport
Ant. 959	I.4

Jelzet	A kötés típusa
Ant. 966	I.4
Ant. 971	I.4
Ant. 980	II.2 9, csoport
Ant. 981	II.1.2 1535
Ant. 983	I.2 Urach
Ant. 989	I.2 Köln
Ant. 990/1-2	II.1.3 Lipcse
Ant. 991/1-3	II.1.1 H. F.
Ant. 994	I.2 Lipcse
Ant. 995	I.4
Ant. 996	II.2 6, csoport
Ant. 1002	II.1.2 1535
Ant. 1028	II.1.4 1538
Ant. 1069	III. reneszánsz, Ujlaky-csoport
541.154	III. debreceni festett
549.888	III. debreceni festett
Rk 4066/1983	III. Pozsony
Rk 4086/1983	III. Kassa
Rk 4095/1983	III. hangsúlyozott középdisz
Rk 4112/1983	III. legyeződíszes
Rk 4138/1983	III. német típusu reneszánsz
Rk 4139/1983	III. barokk
Rk 4148/1983	III. Kolozsvár /?/
Rk 4178/1983	III. hangsúlyozott középdisz
Rk 4186/1983	III. német típusu reneszánsz
Rk 4209/1983	III. Kolozsvár
Rk 4257/1983	III. XVII. század
Rk 4300/1983	III. legyeződíszes
Rk 4305/1983	III. holland
Rk 4309/1983	III. legyeződíszes
Rk 4314/1983	III. német típusu reneszánsz
Rk 4316/1983	III. barokk

Közelebbről egyelőre meg nem határozott gótikus kötések:

K 405, K 442

Inc. 1, Inc. 49, Inc. 60, Inc. 74, Inc. 77/1-2, Inc. 130/1,
Inc. 141, Inc. 160, Inc. 161, Inc. 174, Inc. 185, Inc. 203,
Inc. 209, Inc. 219, Inc. 220, Inc. 222, Inc. 225, Inc. 228,
Inc. 230, Inc. 244, Inc. 249, Inc. 284, Inc. 303, Inc. 325,
Inc. 338, Inc. 346, Inc. 381, Inc. 382, Inc. 402, Inc. 413,
Inc. 453, Inc. 463, Inc. 490, Inc. 492, Inc. 502/1-3,
Inc. 531, Inc. 541, Inc. 546, Inc. 626, Inc. 668, Inc. 673,
Inc. 674, Inc. 677, Inc. 683, Inc. 688, Inc. 702, Inc. 715,
Inc. 719, Inc. 725, Inc. 734, Inc. 735/2, Inc. 742, Inc. 745,
Inc. 746, Inc. 756, Inc. 765, Inc. 770, Inc. 772, Inc. 774,
Inc. 798/2, Inc. 802, Inc. 821, Inc. 824, Inc. 834, Inc. 870,
Inc. 901, Inc. 909, Inc. 1003, Inc. 1008, Inc. 1009

Ráth 1408, Ráth 1417, Ráth 1441, Ráth 1447, Ráth 1489, Ráth
NF 1509, Ráth 1531, Ráth 1572, Ráth 1598, Ráth 1654, Ráth 1951

RM III 973, RM III F 29, RM III F 36 a, RM III F 38, RM III F
60, RM III F 1033, RM IV 103 a, RM IV 106, RM IV F 75, RM IV
F 79, RM IV F 81, RM IV F 543, RM IV F 1061

Ant. 87, Ant. 134, Ant. 336, Ant. 677, Ant. 774, Ant. 859,
Ant. 888, Ant. 896, Ant. 904, Ant. 913, Ant. 967, Ant. 974,
Ant. 1081

Közelebbről nem meghatározott német típusu reneszánsz kötések:

Inc.50, Inc. 56, Inc. 58, Inc. 59, Inc. 167/1, Inc. 204, Inc.
232, Inc. 233, Inc. 354, Inc. 495, Inc. 599, Inc. 615, Inc.
695, Inc. 859

Ráth 1129, Ráth NF 1476, Ráth 1506/1, Ráth 1600, Ráth 1613,
Ráth 2007

RM III 31, RM III 82 c, RM III 162, RM III 193, RM III 203 b,
RM III 204, RM III 205, RM III F 1032, RM IV 103 b, RM IV 426,
RM IV 609, RM IV 1074, RM IV F 530, RM IV F 596, RM IV F 1072

Ant. 46, Ant. 56, Ant. 65, Ant. 80, Ant. 83, Ant. 84, Ant. 86,
Ant. 103, Ant. 115, Ant. 126, Ant. 189, Ant. 332, Ant. 350,
Ant. 353, Ant. 354, Ant. 355, Ant. 376, Ant. 402, Ant. 437,
Ant. 440, Ant. 442, Ant. 447, Ant. 452, Ant. 455, Ant. 464,
Ant. 475, Ant. 496, Ant. 499, Ant. 594, Ant. 632/1-2, Ant. 633,
Ant. 634, Ant. 635/1-2, Ant. 669, Ant. 704, Ant. 725, Ant. 730,
Ant. 826, Ant. 827, Ant. 828, Ant. 834, Ant. 858, Ant. 869,
Ant. 882, Ant. 892, Ant. 898, Ant. 900, Ant. 902, Ant. 915,
Ant. 927, Ant. 933, Ant. 945, Ant. 961, Ant. 965, Ant. 1068,
Ant. 1071.